

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КАФЕДРА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН, ІНФОРМАЦІЇ ТА
РЕГІОНАЛЬНИХ СТУДІЙ

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ

Завідувач випускової кафедри

_____ Ніна РЖЕВСЬКА

«__» грудня 2023 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
ВИПУСКНИКА ОСВІТНЬОГО РІВНЯ МАГІСТР
ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 054 «СОЦІОЛОГІЯ»
ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНОЇ ПРОГРАМИ «СОЦІОЛОГІЯ»

Тема: «Сучасні тенденції розвитку релігійних відносин в Україні»

Виконавець: здобувач вищої освіти групи С – 214М Гаєнкова Валерія
Олексіївна

Керівник: доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри
міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Хомерікі Олена
Андріївна

КИЇВ 2023

РЕФЕРАТ

Дипломна робота містить: 78 сторінок, 8 рисунків, 5 таблиць, 49 посилань на літературні джерела.

Об'єкт дослідження: релігійні відносини в Україні.

Мета роботи: дослідження сучасних тенденцій розвитку релігійних відносин в Україні, їх причин, наслідків, проблем та перспектив.

Методи дослідження: аналіз наукової літератури, документів, статистичних даних, вторинний соціологічний аналіз, порівняльний, історичний, системний, логічний аналіз.

Предмет дослідження: сучасні тенденції розвитку релігійних відносин в Україні.

Для досягнення поставленої мети в роботі вирішено наступні завдання дослідження:

1. Дослідити поняття та сутність релігійних відносин в контексті сучасного українського суспільства.
2. Систематизувати соціологічні підходи до дослідження релігійних відносин.
3. Проаналізувати трансформації релігійного простору в Україні та динаміку релігійної самоідентифікації населення України.
4. Розробити рекомендації щодо поліпшення релігійних відносин в Україні.

Ключові слова: РЕЛІГІЯ, ПРОЦЕСИ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН, ДИНАМІКА СУСПІЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ, РЕЛІГІЙНІ ВІДНОСИНИ, СУСПІЛЬСТВО

ABSTRACT

Thesis contains: 78 pages, 8 figures, 5 tables, 49 references to literary sources.

Object of research: religious relations in Ukraine.

Purpose: to investigate the current trends in the development of religious relations in Ukraine, their causes, consequences, problems, and prospects.

Research methods: analysis of scientific literature, documents, statistical data, secondary sociological analysis, comparative, historical, systematic, logical analysis.

Subject of research: current trends in the development of religious relations in Ukraine.

To achieve this goal in the work it is necessary to solve the following research objectives:

1. Investigate the concept and essence of religious relations in the context of modern Ukrainian society.
2. Systematize sociological approaches to the study of religious relations.
3. Analyze the transformations of the religious space in Ukraine and the dynamics of religious self-identification of the Ukrainian population.
4. Develop recommendations for improving religious relations in Ukraine.

Keywords: RELIGION, PROCESSES OF SOCIAL CHANGES, DYNAMICS OF PUBLIC PERCEPTIONS, RELIGIOUS RELATIONS, SOCIETY.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ ВІДНОСИН В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	9
1.1. Поняття та сутність релігійних відносин	9
2.1. Соціологічні підходи до аналізу релігійних відносин	23
Висновки до першого розділу	36
РОЗДІЛ 2. РЕЛІГІЙНІ ВІДНОСИНИ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ	38
2.1. Трансформації релігійного простору України	38
2.2. Динаміка релігійної самоідентифікації населення України	47
Висновки до другого розділу	61
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ РЕЛІГІЙНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ	63
3.1. Програма та інструментарій дослідження	63
3.2. Рекомендації щодо покращення релігійних відносин в Україні	70
Висновки до третього розділу	75
ВИСНОВКИ	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	83

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Актуальність сучасних тенденцій розвитку релігійних відносин в Україні надзвичайно важлива через кілька ключових аспектів. Україна має багатий релігійний розмаїття, яке впливає на соціокультурний ландшафт країни. Релігійні погляди та практики мають велике значення для багатьох громадян та впливають на їхні повсякденні життєві сценарії. Сучасні тенденції у розвитку релігійних відносин українського суспільства спрямовані на адаптацію до змін у світі, включаючи глобалізацію, технологічний прогрес та культурні трансформації. Це може вплинути на сприйняття та роль релігії в суспільстві, сприяючи зміні та переосмисленню її функцій.

Крім того, в контексті політичних та соціальних змін в країні, релігійні відносини можуть мати значний вплив на формування громадянського суспільства, прав людини та соціальної стабільності.

Глобальні перетворення, що відбуваються у різних сферах життєдіяльності сучасного українського суспільства, зокрема у сфері духовно-релігійних відносин, впливають не лише на традиційне розуміння людьми релігії, її місця та ролі у громадському просторі, а й суттєво визначають формування релігійних поглядів окремих осіб та соціальних груп у ході їх участі у різних релігійних практиках. Релігійне життя у сучасному суспільстві стає активнішим, різноманітнішим і складнішим. Це породжує нові ознаки та форми організаційно-структурного характеру, якими користуються різноманітні релігійні та позарелігійні практики. Також істотно змінюються способи ведення сучасного релігійного життя більшості осіб та соціальних груп, які формуються й розвиваються через їх колективні та особисті взаємодії та ставлення до релігії.

Значні зміни в суспільстві України, що охоплюють соціальні, економічні, політичні та культурні аспекти, піднімають проблему обґрунтування інституційних основ формування релігійних відносин. Це

стосується не лише розгляду конфесійних практик як засобу об'єднання людей навколо релігійних спільнот, а й у контексті досягнення загального блага для суспільства.

Україна є багатоконфесійною країною, де існують різні релігійні течії, церкви, спільноти, організації та інституції. Україна також є країною, яка переживає складний перехід від тоталітарного до демократичного суспільства, від атеїстичної до релігійної культури, від ізоляції до інтеграції в європейський та світовий простір. Україна також є країною, яка зазнає зовнішньої воєнної агресії з боку Російської Федерації, яка почалася в 2014 році і триває до сьогодні. Усі ці фактори впливають на сучасні тенденції розвитку релігійних відносин в Україні, які характеризуються плюралізмом, динамізмом, конкуренцією, співпрацею, конфліктами, діалогом, трансформацією та інновацією.

Довідка про ступінь наукової розробки теми дипломного дослідження. Дослідниками, що приділяли увагу темі, яка розкриває соціальне значення релігії та соціально-релігійних (головним чином, культових) практик у житті суспільства були М. Вебер, В. Джеймс, Е. Дюркгейм, М. Еліаде, Л. Морган, Р. Отто, Т. Парсонс, Е. Тайлор, Дж. Фрезер, З. Фрейд, у дослідженнях яких ретельно розглянуті аспекти соціокультурних факторів, які впливають на структуру релігійних традицій та обрядів у традиційних суспільних системах.

Вивчення соціальних практик, зокрема конфесійних релігійних практик, у соціології почалося тільки у 1970-х роках завдяки виходу праць видатних соціологів, таких як П. Бурдьє (у його "Нарисі теорії практики") та К. Гірц (автора "Інтерпретації культур"). Ці роботи внесли важливий вклад у розвиток інструментальної ролі категорії соціальних практик у соціологічному теоретизуванні. Це сприяло подальшому дослідженню різних соціальних дій у рамках різноманітних напрямів соціологічної науки.

Зокрема, у теорії структурації Е. Гіденса, концепціях соціальних систем Н. Лумана та Т. Парсонса, етнометодології Г. Гарфінкеля, а також у

соціологічних концепціях П. Бергера, Ю. Габермаса, І. Гофмана, Н. Еліаса, Т. Лукмана, Ч. Тейлора, А. Шюца.

Також релігійні відносини досліджуються у працях В.Танчера, О.Богданової, Х.Казанови, М.Пірен, М.Паращевіна, М.Туленкова, Т.Шоріної, С.Яремчука.

Метою дипломної роботи є дослідження сучасних тенденцій розвитку релігійних відносин в Україні, їх причин, наслідків, проблем та перспектив.

Завдання:

5. Дослідити поняття та сутність релігійних відносин в контексті сучасного українського суспільства.

6. Систематизувати соціологічні підходи до дослідження релігійних відносин.

7. Проаналізувати трансформації релігійного простору в Україні та динаміку релігійної самоідентифікації населення України.

8. Розробити рекомендації щодо поліпшення релігійних відносин в Україні.

Об'єктом дослідження є релігійні відносини в Україні.

Предметом дослідження є сучасні тенденції розвитку релігійних відносин в Україні.

Методи дослідження: аналіз наукової літератури, документів, статистичних даних, вторинний соціологічний аналіз, порівняльний, історичний, системний, логічний аналіз.

Наукова новизна отриманих результатів.

- систематизовано соціологічні підходи до аналізу релігійних відносин, зокрема функціональний, конфліктний, інтеракціоністський та системний, а також виявлено їх переваги та недоліки для дослідження сучасної релігійної ситуації в Україні.

- Здійснено глибинний аналіз трансформацій релігійного простору України, які відбулися внаслідок політичних, соціальних та культурних змін, що відбуваються в країні, зокрема в контексті російської агресії, окупації

частини території України, отримання автокефалії Православною церквою України та інших факторів.

- Сформульовано рекомендації щодо покращення релігійних відносин в Україні, які ґрунтуються на результатах емпіричного дослідження.

Фактологічні джерела (емпірична база дослідження, відомча статистика тощо). Емпіричною базою є соціологічні дослідження Інституту соціології НАН України, Центру Разумкова, Київського міжнародного інституту соціології та статистичні дані Державної служби з етнополітики та свободи совісті.

Теоретичне і практичне значення отриманих результатів. Отримані результати можуть бути використані у навчальних програмах, а також в подальших наукових дослідженнях у галузі релігійних студій та соціології, а також стати основою для подальших досліджень, поліпшень у релігійній політиці та сприяти розвитку суспільства. Результати також можуть використовуватися для вдосконалення та розширення методів соціологічного аналізу релігійних явищ та взаємодії в сучасному суспільстві. Робота надає підґрунтя для створення конкретних рекомендацій щодо поліпшення релігійних відносин в Україні, що можуть бути використані органами влади та громадськістю. Результати можуть слугувати орієнтиром для прийняття стратегічних рішень у відношенні до релігійних питань у країні та сприяти формуванню більш толерантного й згуртованого суспільства.

Коротка довідка про структуру роботи. Дипломна робота складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. У першому розділі "Теоретичні аспекти вивчення релігійних відносин в сучасному суспільстві" розглядаються поняття та сутність релігійних відносин. Досліджуються соціологічні підходи до аналізу цих відносин. Другий розділ "Релігійні відносини як об'єкт соціологічного вивчення" спрямований на аналіз трансформацій релігійного простору в Україні та динаміки релігійної самоідентифікації населення. У третьому розділі "Емпіричний аналіз релігійних відносин в Україні" проводиться розгляд програми дослідження та

застосованого інструментарію. Також надаються конкретні рекомендації щодо поліпшення релігійних відносин в Україні на основі отриманих результатів дослідження. Висновок виокремлює ключові аспекти, які підтверджують значущість дослідження та його внесок у розуміння та подальший розвиток релігійних відносин в Україні.

Апробація отриманих результатів. Результати дослідження висвітлені у збірнику матеріалів конференції «Політ».

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ ВІДНОСИН В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

1.1. Поняття та сутність релігійних відносин

В даному підрозділі дипломної роботи проводиться аналіз та розгляд поняття та сутності релігійних відносин, що визначають взаємодію між індивідами, групами та суспільством на основі їхніх релігійних переконань, практик і цінностей.

Релігія є одним з найважливіших факторів, що впливають на суспільні процеси, культурну ідентичність, світоглядні орієнтації та ціннісні орієнтири людей. Релігійні відносини відображають стан та динаміку релігійного життя суспільства, його різноманітність, взаємодію, конфліктність, толерантність, інтеграцію та інновацію. Релігійні відносини також залежать від політичних, економічних, соціальних, правових, історичних та інших умов, які визначають роль та місце релігії в сучасному світі.

Релігійні взаємини є важливим фактором для суспільних процесів, тому що вони впливають на культурну ідентичність, світоглядні орієнтації та ціннісні орієнтири людей. Релігійні взаємини також відображають стан та динаміку релігійного життя суспільства, його різноманітність, взаємодію, конфліктність, толерантність, інтеграцію та інновацію. Релігійні взаємини також залежать від політичних, економічних, соціальних, правових, історичних та інших умов, які визначають роль та місце релігії в сучасному світі. Релігійні взаємини можуть сприяти або перешкоджати соціальній згоді, миру, безпеці, демократії, правам людини, розвитку та процвітанню суспільства [1].

Релігійні відносини є складними та багатограними взаємовідносинами між представниками різних релігійних спільнот, групами та індивідами, що базуються на їхніх релігійних уявленнях, поглядах і традиціях. Вони

включають в себе взаємодію у формі спільних обрядів, ритуалів, діалогу, а також можуть створювати основу для співпраці або конфліктів. Релігійні відносини визначаються як комплекс взаємовідносин, що складаються з взаємодії, співпраці, або, навпаки, конфліктів між релігійними групами, спільнотами чи індивідами. Ці відносини формуються на основі спільних релігійних цінностей, поглядів і практик, відтак вони відображають ступінь взаєморозуміння та співпраці в релігійній сфері.

Історично, релігійні відносини еволюціонували разом із розвитком суспільства. Вони проходили через різні етапи, включаючи періоди сприяння взаєморозумінню та співпраці між різними релігіями, а також конфліктні та напружені періоди через релігійні розбіжності. Розуміння історичного контексту допомагає виявити вплив минулих подій на сучасний стан релігійних відносин. Релігійні відносини виокремлюються своєю складністю та варіативністю у взаємодії релігійних спільнот, яка може бути конструктивною, сприятливою для взаєморозуміння та співпраці, або, навпаки, відображати напруженість та конфліктні ситуації. Ця сутність визначає взаємний вплив релігій на культурний, соціальний та політичний контексти сучасного суспільства.

Сутність релігійних відносин полягає в тому, що вони визначають взаємодію між людьми або групами на основі їхніх релігійних переконань та практик. Це може включати різноманітні аспекти, такі як:

1. Взаєморозуміння та взаємовідносини: люди з різних релігій можуть спілкуватися, ділитися своїми поглядами та вірою, шукаючи спільних точок і розуміння інших культур та віросповідань.

2. Конфлікти та мирна співіснування: релігійні відносини також можуть бути зв'язані з конфліктами через релігійні різниці, але водночас вони можуть сприяти миру та співіснуванню.

3. Спільні релігійні обряди та практики: люди з різних релігій можуть брати участь в спільних обрядах, заходах або виконувати спільні дії, що об'єднують їх віру або релігійні цінності.

4. Соціальний вплив релігії: релігійні відносини також можуть мати великий вплив на соціальний порядок, моральність, поведінку та цінності в суспільстві.

Сутність релігійних відносин може різнитися в залежності від культур, релігійних традицій та історичних контекстів. Вивчення цих відносин може включати аналіз текстів релігійних свит, спостереження за релігійними практиками та обрядами, а також соціологічні дослідження впливу релігії на суспільство.

Значущим для соціологічного аналізу релігійних практик є структурно-функціональний підхід, який дозволяє виявити не лише спрямованість і активність взаємодії між різними конфесіями, а й функціональну залежність цієї взаємодії від інших структурних елементів релігійної системи. Цей підхід націлений на дослідження функціональної залежності різних релігійних практик, тобто на вимірювання впливу змін у практиках наслідками змін у структурі релігійних організацій. Важливе розуміння поняття "функція", яке охоплює не лише роль одного структурного елемента у системі релігії відносно іншого, а й залежність учасників релігійних практик в межах релігійної системи, де зміни у діях одних учасників стають результатом змін у діях інших. Проте виявлення функціональних зв'язків між релігійними практиками, хоча важливе, не єдиний аспект для розкриття їхньої динаміки.

Важлива роль у соціологічних дослідженнях конфесійних практик належить діяльнісному підходу, який ґрунтується на принципі взаємозв'язку між свідомістю та діяльністю. Цей зв'язок відображає не односторонню дію, а взаємодію, у якій беруть участь обидві сторони. Таким чином, суб'єкт, активно трансформуючи оточуючий світ і реалізуючи наслідки дій інших людей, може сприяти або заважати здійсненню певних дій. При цьому, змінюючи навколишній світ, суб'єкт одночасно трансформує і самого себе – свої якості, знання, потреби, інтереси та здібності, коротше кажучи, всю структуру своєї свідомості. З цього випливає, що діяльнісний підхід як спосіб аналізу конфесійних практик дозволяє розглядати процес встановлення взаємин між

різними конфесіями в певних історичних умовах, а також структуру організаційної діяльності, яка породжує ці взаємини.

Поняття секуляризації використовується в наукових дослідженнях для роз'яснення складних процесів розвитку релігії та її впливу на суспільство. Проте існують різні точки зору на його сутність, що часто викликає різні відтінки та використання терміну «секуляризація» у відмінних контекстах. Це призводить до непорозумінь у соціологічних дискусіях через розбіжні тлумачення того, що саме розуміти під цим терміном.

Спочатку у богословському значенні "секуляризувати" означало "робити світським", перетворюючи релігійний аспект чи річ на світський. Наприклад, коли монах виходив із монастиря, щоб жити в "saeculum" (світі), або після протестантської Реформації відбувалася секуляризація монастирських земель.

Карел Доббелар був одним із перших у цій галузі, хто акцентував увагу на відсутності чіткості у тлумаченні терміну "секуляризація" і, відповідно, у способах її вимірювання. Проблема полягає в тому, що усередині самого поняття "секуляризація" знаходиться різноманітність ідей та значень.

У 1981 році К. Доббелар опублікував працю під назвою "Секуляризація: багатовимірний концепт", яка отримала значне визнання й поширення. У цій роботі він спробував систематизувати різноманітні підходи до інтерпретації процесів секуляризації, розкривши багатовимірну природу саме поняття "секуляризація" [2].

У своїх подальших працях "Секуляризація: аналіз трьох рівнів" [3] і "Тестування теорії секуляризації у компаративній перспективі" [4], К. Доббелар розвивав свої ідеї щодо багатовимірності природи секуляризації й поставив нові запитання, розширюючи наше розуміння цього концепту.

Так, К. Доббелар відрізняє три рівні секуляризації, які відбуваються на різних рівнях суспільства:

Соціетальний рівень (макрорівень): це зменшення впливу релігії на рівні структури суспільства загалом.

Організаційний рівень (мезорівень): включає в себе зменшення впливу релігії на рівні релігійних організацій, їхніх структур і діяльності.

Індивідуальний рівень (мікрорівень): це зменшення впливу релігії на особистісному рівні у віруючих людей.

Ці рівні взаємопов'язані, але не обов'язково розвиваються в лінійній послідовності. Тобто, хоча вони взаємозалежні, зміни на одному рівні можуть відбуватися незалежно від змін на інших рівнях, або навпаки.

Хосе Казанова, ще один соціолог релігії, висловив схожу думку, зауважуючи, що те, що часто розглядається як єдина теорія секуляризації, насправді складається з трьох відмінних елементів, які мають власні характеристики:

Секуляризація як інституційна диференціація: це розділення світських сфер, таких як держава, право, економіка, освіта та наука, від релігійних інститутів та норм. Це означає, що церкви зосереджуються на сакральних цінностях і способах спасіння.

Секуляризація як занепад релігійних вірувань і практик: це зменшення впливу церковної (організованої) релігійності поруч із прогресом модернізації.

Секуляризація як приватизація релігії: це перенесення релігії з публічного простору у сферу приватного життя та зменшення соціальної ролі релігії.

Казанова вважає, що безплідна дискусія про секуляризацію може завершитися лише тоді, коли соціологи релігії будуть окремо досліджувати, перевіряти та обґрунтовувати кожне з цих суджень незалежно одне від одного [5, с. 211].

Більшість вчених підтримують ідею або сам факт функціональної диференціації у більшості сучасних суспільств, особливо на Заході. Однак варто визнати, що ситуація в ісламському світі є досить відмінною. Навіть на Заході процеси різняться залежно від вихідної точки та сучасного соціального контексту. За словами британського соціолога релігії Грейс Дейві, багато в

чому вплив функціональної диференціації залежить від початкової ситуації та поточного соціального контексту. [6, с. 50]. Взаємовідносини між державою і церквою можуть приймати різноманітні форми: від повного розриву, коли взаємодія неможлива, до різних форм домовленостей. Однак незалежно від цього, релігія має своє визначене місце в житті людей та в системі держави.

Класифікація секуляризації К. Доббелара виникла як реакція на критику секуляризаційної теорії. Для аргументування тези про "невбалансований хід секуляризації" використовувався метод ускладнення самого поняття. Секуляризація уявлялася як процес, що відбувається на різних рівнях із різною швидкістю, або відбувається на деяких рівнях і не відбувається на інших. Основний акцент (від якого залежить інші) К. Доббелар робив на макрорівні, підкреслюючи прогрес секуляризації на цьому рівні. Тим часом, він визнавав наявність певних процесів десекуляризації на мезо- та мікрорівнях [7].

Х. Казанова теж притримується думки, що розмова про секуляризацію на сучасному етапі може бути обґрунтованою тільки у відношенні до структурної диференціації суспільства. Проте Т. Асад висловлює думку, що навіть на рівні суспільства загалом не можна говорити про секуляризацію. Він аргументує це тим, що коли релігія стає неодмінною складовою сучасної політики, це свідчить про те, що вона вже не може залишатися байдужою до дискусій про економіку, наукові проєкти, стратегічні цілі державної освіти. Такий підхід руйнує принцип структурної диференціації. [8, с. 182].

П. Бергер підкреслює, що секуляризація на рівні суспільства не завжди має відображення в секуляризації на індивідуальному рівні. Він вказує на те, що певні релігійні установи можуть втрачати вплив у суспільстві, однак релігійні вірування та практики можуть залишатися активними в індивідуальному житті. Іноді вони навіть набувають нових форм установ і можуть призводити до сильних виявів релігійності. Навпаки, інститути, що ідентифікуються з релігією, можуть відігравати соціальну та політичну роль, навіть якщо не багато людей відділяються цій релігії або виконують її практики. [9, с. 3].

М. Паращевін робить акцент на двох аспектах секуляризації. Він розрізняє "об'єктивну" і "суб'єктивну" сторони цього процесу. Об'єктивна сторона передбачає, що секуляризація може відбуватися як результат ненавмисного процесу, коли різноманітні соціальні явища призводять до зменшення соціального значення релігії, не свідомо спрямовуючись проти неї. У цьому випадку немає конкретних суб'єктів, які відповідали б за цю секуляризацію.

Суб'єктивна сторона передбачає цілеспрямовану політику, спрямовану на секуляризацію. Тут активні групи виступають як суб'єкти, що діють з метою витіснення релігії хоча б з публічної сфери. В цьому випадку секуляризація стає результатом активної діяльності груп, які прагнуть виключити релігію з публічного життя. [10, с. 86].

У соціології термін «секуляризація» упродовжив Макс у своїй праці «Протестантська етика і дух капіталізму». Він використовував цей термін для пояснення процесу перетворення суспільства, коли раціональність, розуміння та емпіричний досвід почали замінювати релігійні вірування та вплив на суспільні структури та менталітет. Вебер описав цей процес як "розчаклування світу" або відходження від магії та релігійних впливів у всіх сферах життя. Секуляризація, за Вебером, полягає у встановленні раціональних, нерелігійних механізмів пояснення світу та суспільства [11].

Погляд Еміля Дюркгейма на релігію суттєво відрізняється від підходу Макса Вебера. Дюркгейм висуває ідею про те, що релігія має особливу функцію у суспільстві. Він розглядає релігію як механізм, який об'єднує індивідів у спільність та забезпечує єдність суспільства. За його думкою, релігія служить як символічне вираження соціального досвіду людей. Основна роль релігії полягає у забезпеченні спільного духовного багатства та створенні єдності серед індивідів у суспільстві.

Дюркгейм вважав, що релігійні вірування та практики є важливими для суспільства, оскільки вони сприяють створенню і підтримці колективних цінностей та норм. Він також підкреслював, що зовнішні релігійні обряди та

символи є символічним виразом спільного досвіду та єдності суспільства. Таким чином, Дюркгейм підкреслював важливість релігії як основи соціальної єдності.

У другій половині ХХ століття вивчення релігії зазнало значних змін, відображаючи грандіозні трансформації в різних сферах суспільного життя. Теорія модернізації, яка розглядала процес переходу від традиційних аграрних суспільств до сучасних індустріальних, стала основою для розуміння впливу модернізації на релігію.

У багатьох країнах Західної Європи спостерігався спад традиційних форм релігійності, таких як церковні практики. Це призвело до появи нових питань для соціологів релігії і вимагало зміни фокусу в дослідженнях. Саме тому у 1960-ті роки почали активно вивчати процеси секуляризації в контексті модернізації та розглядати нові форми релігії.

У середині 1970-х років теорія секуляризації стала ключовою парадигмою (за класифікацією Т. Куна) в поясненні релігійних процесів тогочасності. Це свідчило про зростаючий інтерес до розуміння та пояснення втрати впливу церковних форм релігійності та змін у сприйнятті релігії в модерному суспільстві.

Секуляризаційна парадигма, яка розвивалася навколо зазначеної схеми, спирається на ідею лінійного розвитку суспільств, де релігія поступово втрачає своє значення через процеси модернізації. Ця модель ставила за приклад західні суспільства, особливо європейські, вважаючи, що те, що відбувається на Заході, є майбутнім сценарієм для інших регіонів світу.

Секуляризація розглядалася як незворотний процес, який призводить до поступового занепаду релігії в суспільстві. За таким уявленням, релігійні організації, особливо церква, втрачали свої соціальні позиції внаслідок модернізації, а індивідуальна релігійність зменшувалася. Цей процес призводив до того, що в Європі релігійні організації відділені від держави і мають обмежений моральний авторитет, а індивідуальна релігійність майже не впливає на повсякденну діяльність.

Ця парадигма передбачала, що інші країни світу також пройдуть подібний шлях до секуляризації через модернізацію. Вона базувалася на переконанні, що сучасний західний світ є еталоном розвитку, і подібні процеси будуть інтегруватися в інші суспільства, що також перейдуть шляхом секуляризації.

Проте, наразі деякі дослідники висловлюють сумніви щодо такої лінійної моделі, вказуючи на різноманітність суспільних шляхів розвитку та вплив релігії на різних етапах цього розвитку.

Думки Т.Парсонса відіграли важливу роль у формулюванні проблематики секуляризації та в передумовах її дослідження. З одного боку, він розглядав релігію як важливий фактор у функціонуванні суспільства, а з іншого, він відкидав поняття секуляризації як неточне у описі релігійних процесів у сучасному світі.

Парсонс спирався на погляди Еміля Дюркгайма, вважаючи, що будь-яке суспільство має релігійну складову в своїй сутності. Він віддавав релігії значну роль у функціональній легітимації соціальних норм та порядку. Його модель соціальних систем і соціальної дії підкреслювала цю центральну роль релігії як функціонального компонента суспільства.

Парсонс вважав, що існуючі цінності в суспільстві стають узагальненими для узгодженого функціонування складної та різноманітної системи. У випадку США, він відмічав тенденцію до створення спільної системи цінностей, яку він називав "моральним співтовариством" або "громадянською релігією". Він вказував, що релігійні традиції (юдаїзм, католицизм, протестантизм) поступово поєднуються у спільній системі цінностей, незважаючи на їхні різниці. Ця "юдео-християнська культура" або "громадянська релігія" сприяла об'єднанню прибічників цих релігій на основі спільних цінностей, знехтувавши деталями.

Отже, Парсонс відкидав ідею секуляризації як процесу занепаду релігії, стверджуючи, що цінності в суспільстві можуть бути узагальненими та

об'єднані у спільній системі, замість того, щоб релігійні традиції втрачали своє значення.

Т.Лукман та Б.Уілсон принесли важливі внески в розуміння релігії та її еволюції в сучасному суспільстві, особливо щодо критики концепції секуляризації.

Лукман вважав, що релігія є сталим атрибутом людського життя, але відмовлявся від ідеї, що вона є необхідним атрибутом суспільства. Він стверджував, що поняття секуляризації містить у собі помилкове співставлення самої релігії з її інституційними формами, такими як церковна релігійність. Згідно з Лукманом, занепад інституційної форми релігії не означає її зникнення, а скоріше спричинює виникнення нових форм, які не обов'язково пов'язані з традиційними релігійними інститутами. Він впровадив поняття "невидимої релігії", що вказувало на те, що релігійні вірування та практики можуть існувати поза традиційними релігійними структурами та інститутами.

Уілсон, у свою чергу, зосередився на понятті "соцієталізація", яке відображає процес переходу від обшинних форм організації до більш суспільних структур. Він розглядав протиставлення між "спільнотою" та "суспільством", спираючись на працю Фердинанда Тьоніса «Спільнота і суспільство» [12]. Уілсон стверджував, що цей процес соцієталізації відіграє важливу роль у трансформації соціальних структур і може бути одним із ключових чинників, що впливають на релігійні практики і форми.

Лукман і Уілсон критикували традиційний підхід до секуляризації, наголошуючи на появі нових форм релігійності та зміні соціальних структур, що відіграють важливу роль у розумінні еволюції релігії в сучасному світі.

В кінці ХХ століття відбувся перегляд парадигми секуляризації у соціології релігії. Це було викликано тим, що досвід розвитку різних суспільств не підтвердив універсальності і лінійності процесу секуляризації, як це передбачалося класичною секуляризаційною теорією.

Одна з основних критик полягала у тому, що модель секуляризації, в якій релігія зменшує своє вплив на суспільство через процес модернізації і розвиток науки, не знайшла підтвердження у багатьох регіонах світу. Деякі країни, такі як США, не відповідали цій моделі через високий рівень релігійності, навіть при переході до індустріального суспільства. Також, країни Латинської Америки, де преобладає католицька релігія, не демонстрували того ж занепаду релігійності, що передбачалося моделлю секуляризації.

Крім того, універсальний характер лінійного процесу секуляризації був також заперечений. Різні культури та суспільства можуть демонструвати різні темпи змін у сфері релігійності, а також реагувати на модернізацію по-різному.

Такий критичний перегляд секуляризаційної теорії привів до появи альтернативних підходів у вивченні релігії та суспільства, що більш уважно враховують різноманітність культур, традицій та реакцій суспільств на сучасні трансформації.

Навіть у європейських країнах є приклади, які свідчать про зворотний хід. Наприклад, у Східній Німеччині понад 50% респондентів визнали себе атеїстами, тим часом як релігійність у Західній Німеччині залишається на середньоєвропейському рівні. Це не дозволяє припустити, що Східна Німеччина є секулярнішою через те, що вона вважається "більш сучасною" за Західну Німеччину. Схожі відмінності спостерігаються у Чехії та Польщі. Польща вважається однією з найрелігійніших країн Європи, тоді як Чехія є однією з найбільш секулярними. Ці країни, обидві слов'янські та постсоціалістичні, показують подібні відмінності. Те ж саме стосується Нідерландів та Швейцарії, країн з багатою католицько-протестантською історією. Нідерланди змінилися з однієї з найрелігійніших на одні з найбільш секулярних суспільств Європи за одне покоління, в той час як Швейцарія залишається порівняно релігійною. Отже, сама модернізація не є вичерпним

поясненням для цих фундаментальних відмінностей у рівнях релігійності [13, с. 162].

У період, коли багато соціологів передбачали кінець релігії внаслідок процесів модернізації, Р.Старк і В.Бейнбрідж у своїй праці "Майбутнє релігії" (1985) стверджували, що вчені не тільки помиляються у своєму прагненні до зникнення релігії, але також не розуміють динаміки релігійної економіки. Вони зауважили, що концентруватися лише на процесі секуляризації означає несприятливо оцінювати цей процес як складову значно більшої взаємодії структур. Вони висловили думку, що джерела релігій у суспільстві постійно змінюються, але кількість релігійних організацій залишається сталим фактором[14, с. 2-3].

Пізніше Р.Фінке додав у цей висновок принципово важливу уточнену ідею: "Неочікувані зміни в релігійних економіках передбачають зростання і спад релігійних організацій, але не означають різких змін істоти релігії *per se*"[15, с. 274].

З цього виникає важлива думка Р.Старка: "Наша дослідницька робота переконливо демонструє, що релігія є прямим виразом загальних потреб людства, що свідчить про перспективний розвиток у галузі її соціологічного вивчення у майбутньому." [14, с. 18].

Х. Казанова вказує на те, що в сучасній глобальній епосі стає все очевиднішим, що секуляризаційні процеси, які мали місце в Європі, не є загально визнаною нормою для інших частин світу. Внаслідок процесів модернізації в інших країнах люди не обов'язково стають менш схильними до релігійності, навпаки, можуть проявляти більший інтерес до релігії, або ж виявляти одночасно і секулярні, і релігійні ознаки. Це лише ускладнює та утруднює наше розуміння через змішання цих двох протилежних категорій. [16, с. 157].

Р. Старк і У. Бейнбрідж внесли новаторську концепцію, що секуляризація є складовою постійного циклу розвитку будь-якого суспільства, призводячи до двох взаємопов'язаних процесів: релігійної інновації та

відродження. Таким чином, вони стверджують, що релігія не зникає в сучасних суспільствах, а просто переживає періодичні періоди "припливу" та "відпливу" в усіх суспільствах без винятку. Вони підкреслюють, що циклічні процеси в суспільствах спровоковані напруженістю між релігійними організаціями та суспільством.

У цій концепції церкви та деномінації перебувають у стані низької напруженості, тоді як секти та культу перебувають у стані високої напруженості. Секти виникають внаслідок розколу з низькою напруженістю, у той час як культу є результатом інновацій. Культу є рушійною силою змін у цих циклах. Коли секти стають деномінаціями та церквами з низькою напруженістю, рівень релігійної участі падає, і відбувається процес секуляризації. У разі об'єднання зовнішніх умов та внутрішнього потенціалу, культ стає релігією, релігійна участь зростає, і цикл закінчується зростанням секуляризації. Нова релігія, поступово світськаючись і бюрократизуючись, спричиняє новий цикл секуляризації. [17, с. 29-30].

Реакція на невідповідність теорії секуляризації сучасним реаліям виявилася двобічною. Деякі колишні прихильники, наприклад, П. Бергер, відійшли від неї. Інші, такі як британський соціолог релігії Стів Брюс, спробували відповісти на критику шляхом модифікації теорії. Брюс акцентує на стійкості поглядів щодо процесів секуляризації, натомість враховуючи макрорівневі та індивідуальні впливи, які впливають на світ у секулярному ключі. На думку М.Туленкова та С.Яремчука майже всі сучасні феномени оцінюються вченими через призму цього теоретичного імперативу, що іноді приводить до вияву відкритих суперечностей [18, с. 166].

Слід відзначити, що ряд ідей Стіва Брюса значно розширює наше розуміння складних соціально-релігійних процесів та явищ сьогодення. Г.Дейві, британська дослідниця, зауважує, що хоча не всі однаково приймають його погляди, проте наукова компетентність Брюса викликає повагу завдяки прямому висловленню, ясності та переконливості його наукових праць. [6, с. 56]. У свою чергу, Стів Брюс наголошує на зростаючій різноманітності форм

релігії та істотному зміцненні конкуренції між релігійними організаціями. Він підкреслює, що "роль змагання у сфері релігійного життя стає все більш різноманітною та залежною від контексту" [19, с.115-116].

До 1980-х років в аналізі релігійних процесів переважала парадигма секуляризації, яка передбачала, що складові модернізації, такі як індустріалізація, урбанізація, раціоналізація та релігійний плюралізм, мають призвести до зниження рівня релігійної активності та віри взагалі. Навіть випадки, які виходили за межі цієї тенденції, тлумачилися з позицій секулярної концепції. Наприклад, високий рівень релігійності в Ірландії та Польщі пояснювався тісним зв'язком між релігією та національною ідентичністю у цих країнах. Твердилося, що католицька церква зберігала лояльність значним частинам населення через свою роль у національному опорі. [20, с. 87].

1.2. Соціологічні підходи до аналізу релігійних відносин

Американський соціолог Стівен Ворнер у своїй статті 1993 року "Робота по просуванню до нової парадигми для соціологічного вивчення релігії в Сполучених Штатах" [21] відзначав значну різницю між Європою та США у сприйнятті церков як соціальних структур. Він вказував на те, що європейці сприймають церкви як суспільні підприємства, внаслідок державного впливу, що, у більшості випадків, присутній у Європі, утримував церкви як державні установи, а не як конкуруючі організації. Ворнер підкреслював потребу наукового співтовариства у новій парадигмі, щоб розірвати монополію однієї теорії, особливо щодо застосування теорії секуляризації до американського контексту. Він відзначав, що різниця між "старою" і "новою" парадигмами ґрунтується на полярних підставах - на монопольній владі церкви в Європі, яка існувала століттями, та відсутності такої монополії в Сполучених Штатах. Ворнер застерігав від підходів, що прагнуть застосувати лише одну парадигму

до альтернативних контекстів, що може призвести до зміщення акцентів на даних та хибних інтерпретацій. [22, с. 18].

За останні десятиліття ХХ століття у соціології релігії відбулися жваві дебати навколо новаторських концепцій, що сприяли пошуку нових підтверджень у дослідженні релігійних явищ і вимагали методологічних уточнень, що в цілому сприяло розвитку теорій в цій галузі. У 80-х роках минулого століття було запропоновано інноваційні концепції, зокрема у новій американській теорії розуміння сучасних релігійних процесів, де запропоновано аналізувати поведінку релігійних учасників та функціонування релігійних установ з погляду ринкових тенденцій (попиту і пропозиції). Це відрізняло її від усіх попередніх теорій релігії та передбачало значні зміни в системі наукового мислення стосовно пояснення причин та характеру динаміки релігійних змін. Ця теорія Старка-Бейнбріджа отримала різні назви у наукових дискусіях - від теорії раціонального вибору в соціології релігії до теорії релігійного ринку чи релігійної пропозиції, а також американської парадигми та ринкової парадигми.

Загалом, створення "нової парадигми" суттєво визначили досягнення в галузі соціального теоретизування, що відбулися у другій половині ХХ століття. Ці досягнення включають (1) теорію соціального обміну від Джорджа Хоманса і Пітера Блау; (2) теорію раціонального вибору від Джорджа Коулмана; та (3) теорію "нової побутової економіки" від американського економіста та лауреата Нобелівської премії Гері Беккера [23, с. 172].

У своїй сутності теорія Дж. Хоманса зосереджується на аналізі особистості в контексті матеріального та нематеріального обміну з іншими людьми. Вона відображає ідею, що людина має свої інтенції та раціонально обчислює вигоду у соціальних взаємодіях. Тобто, соціальна поведінка розглядається як обмін діями, що взаємно компенсуються. За словами вченого, раціональність дій не зводиться до свідомого вибору людей, а базується на дотриманні правил соціального обміну, в основі яких лежить відповідь на

отриману винагороду. В такому контексті, свобода особистості може виявитися "ілюзією вибору", що залежить від психологічних правил.

Пітер Блау підкреслював необхідність аналізувати соціальні взаємодії у контексті відповідної соціальної структури, стверджуючи, що ці структури виникають під час соціальних взаємодій, але набувають самостійного існування та впливають на подальші процеси взаємодії. Згідно з теорією Блау, людей приваблює до групи в тому разі, коли вони відчувають, що взаємодія у цій групі приносить більше користі, ніж у інших групах.

П. Блау розглядав механізми виникнення лідерів, соціальних структур, диференціації та інтеграції соціальних груп, які базуються на користі, яку люди отримують внаслідок соціальних процесів і яку вони можуть забезпечити один одному. Він також визначав роль норм і цінностей у складних соціальних структурах, які дозволяють непрямий соціальний обмін, управляють процесами інтеграції та диференціації в цих структурах і впливають на їхню соціальну організацію та реорганізацію.

Автори "нової парадигми" використовували концепції Дж. Коулмана для тлумачення поведінки релігійних учасників, узявши з його теорії структури раціонального вибору п'ять основних складових:

- Функціонування акторів у конкретній соціальній мережі;
- Наявність альтернативних варіантів вибору;
- Існування можливих наслідків альтернативних виборів;
- Переваги, які актори приділяють певним наслідкам;
- Очікування акторів, що базуються на особливостях соціальної мережі.

Зазначено, що у раціональних виборах актори мають обмежену раціональність через обмеженість інформації, що приймається при прийнятті рішень. Це означає, що результати вибору для акторів можуть бути як позитивними, так і негативними, включаючи втрати та санкції.

Дж. Коулман стверджував, що вибір завжди потенційно породжує конфлікт між окремим актором і колективною раціональністю інших акторів. Це збільшує ймовірність конфлікту через асиметрію в сучасному суспільстві, де існують два типи соціальних груп: традиційні (Gemeinschaft), що базуються на системі цінностей і симпатій, та сучасні (Gesellschaft), де переважає раціональність і соціальний контроль здійснюється за допомогою санкцій, правових норм та адміністративних заходів. Коулман вбачав одну з головних причин конфліктів у сучасному суспільстві у тому, що інтереси корпоративних акторів, що діють раціонально, конфліктують з інтересами індивідуальних акторів, які також мають тенденцію діяти раціонально [24].

Г. Беккер у своїй роботі "Економічний підхід до людської поведінки" (1976) пропонує модель аналізу економічного способу мислення та поведінки особи. Він використовує цю модель для вивчення проблем злочинності, наркотиків і сімейних відносин. В основі його економічної поведінкової парадигми лежать три основні тези.

По-перше, Беккер стверджує, що люди діють раціонально, прямуючи досягти кращих можливих результатів. Друга теза вказує на те, що дії людей завжди координуються ринками, де діють закони попиту і пропозиції. Важливо враховувати, що попит не стосується безпосередньо товарів, а, скоріше, наслідків або корисних ефектів, які вони можуть забезпечити.

По-друге, Беккер підкреслює, що люди мають стабільність у відношенні до базових благ, проте їх вибір релігійної орієнтації може змінюватися в залежності від очікуваного кінцевого ефекту, оскільки релігія є функціональним благом.

Третя теза відзначає роль "споживацького капіталу" у ринковій діяльності, який представляє собою фонд спеціальних навичок і здібностей, що формуються у людини під час споживання різних благ і пов'язані з навичками, знаннями та мотиваціями. Теорія релігійної економіки, яку іноді називають "ринковою парадигмою" у соціології релігії, виникла з розглядання предмету аналізу, такого як релігія, через призму функціонування ринків та

економічної поведінки. Цей підхід, запозичений з "нової побутової економіки" Г.Беккера, що запровадив новий погляд на релігійні практики та процеси через призму економічних концепцій. Ця теорія визначила основи та принципи аналізу релігії, проте для деяких вчених стала викликом через її екзотичний характер та використання специфічної термінології, яка не властива традиційному підходу до вивчення релігійних явищ.

Методологія теорії релігійної економіки узагальнюється до аналізу поведінки релігійних осіб та функціонування релігійних груп через призму ринкових законів, таких як попит та пропозиція. Ця теорія використовує аналогію релігії як системи взаємовідносин з ринком, покладаючи в основу кілька основних "аксіом". Релігія розглядається як система обміну, де основними елементами є надприродні "компенсатори" та пояснення подій. Релігійні організації порівнюються з фірмами, що виробляють релігійні цінності, а конгрегації з франчайзинговими організаціями, які постачають цінності для споживачів через священників-продавців. Різні фірми обмежені в асортименті своїх товарів, та лише ті, де існує менш жорстка ієрархія чи з'явилися в умовах плюралізму, можуть надати різноманіття релігійних товарів. В основі цієї теорії лежить припущення, що люди раціонально обирають свою релігію, так само, як і товари. Релігія в цьому контексті розглядається як соціальна система за аналогією з ринком, де релігійний плюралізм спричиняє конкуренцію між різними релігійними організаціями за послідовників, аналогічно бізнесу, який конкурує за споживачів. Ринок може бути як вільним, з широкою конкуренцією, так і монополістичним, з обмеженим вибором.

Теорія релігійної економіки була запропонована як можлива нова парадигма в соціології релігії, але не здобула широкого прийняття як така. Однак запитання, які вона висунула (наприклад, проблеми секуляризації, яка не пояснює багатьох соціально-релігійних явищ, або повернення релігії у суспільність), спонукали інших дослідників пропонувати нові узагальнення, зосереджуючись на питаннях "постсекулярної" ситуації. Тому теорію

релігійної економіки правомірно можна розглядати як одну з локальних теорій, що можуть пояснювати процеси у релігійному середовищі в певних контекстах. Вона не має претензій на універсальне розуміння релігійних процесів, але окремі її принципи можуть бути корисними для дослідження релігії. Наприклад, акцент на релігійних організаціях, їх взаємодії між собою та взаємодії зі світськими акторами, є значущими факторами для розуміння ролі релігії у соціальному житті.

Відповідно до думки М. Паращевіна, українська релігійна ситуація ілюструє обмеженість теорії релігійної економіки. Після припинення радянської системи, яка створювала жорстко секулярне відношення релігії і суспільства, виділяла окремі конфесії та намагалася знижувати особисту релігійність, очікувалося зростання релігійності. Однак після цього очікуваного вибуху, який міг відобразити повернення до традиційних церков, ситуація не перетворилася на широкий перехід від традиційних релігійних монополій до інших релігійних організацій, що мали б краще задовольняти зростаючі потреби населення. М. Паращевін вважає, що в цій ситуації велику роль грає історико-культурна традиція певної країни чи регіону[10, с. 101-102]..

Багато експертів висловлюють різноманітні думки щодо майбутнього релігії, але вони часто зазначають універсальні процеси, що впливають на релігію в суспільствах, що пройшли модернізацію. Відомо, що в сучасних суспільствах релігія зазвичай відіграє меншу роль порівняно з часами середньовіччя. Однак характер цих процесів секуляризації чи десекуляризації залежить від конкретної культурної та релігійної конфігурації, що склалася в певному суспільстві. Це призвело до поширення використання термінів "десекуляризація" та "постсекулярний" для аналізу сучасної релігійної дійсності. Водночас, секуляризація розглядається як нейтральне явище, що відображає факт втрати релігією своєї соціальної значимості, у відміну від секуляризму - ідеології, що активно сприяє цьому процесу.

Характерні риси сучасного етапу релігійного дискурсу охарактеризовані наступним чином:

- Дослідники виявляють більш поміркованість у своїх прогнозах стосовно перспектив секуляризації, вони вже не сприймають її як незворотний процес.
- Дослідники враховують світовий досвід секуляризації, звертаючи увагу на особливості різних суспільств і різних конфесій, а не лише на явища секуляризації, спостережені в західному світі.
- Секулярне (світське) сприймається як значущий елемент. Воно розглядається не тільки як результат відсутності релігії, але й як альтернатива релігії, що має свої власні цінності і смисли.
- Основна увага дослідників зосереджується не на абстрактних соціальних процесах, а на діяльності конкретних груп, які цікавляться секуляризацією, а також на тих, що протидіють їй. Таким чином, дослідження на мезорівні набувають великого значення [1, с. 93-94].

Переосмислення соціальної ролі релігії викликало появу широких дискусій, які спрямовані на розгляд сучасного суспільства у термінах "постсекулярного". Цей термін з'явився в 1990-х роках у наукових працях, що критикують теорію секуляризації. Але в соціологічному дискурсі він отримав значення, переважно завдяки обговоренню праць Юргена Габермаса, що присвячені аналізу змін у ролі релігії в публічній сфері. Після трагічних подій 11 вересня 2001 року, Юрген Габермас першим почав вживати термін "постсекулярний стан суспільства", вважаючи, що ці події "підірвали вже напружені відносини між секулярним суспільством і релігією".

Можна погодитися з Г. Макленаном в його трактуванні префікса "пост-" у слові "постсекулярність" не як "анти-" або "після-секулярного", а, скоріше, як "далі-секулярного" [25]. Поняття постсекулярності не передбачає повернення до середньовіччя, що можна розглядати в більш фігуральному аспекті. Воно базується на фундаменті, що був закладений під час

багатовікових процесів секуляризації. Результати цих процесів, такі як розвиток наукових знань, формування світських політичних інститутів, становлення світського права та інші, важко відкинути, якщо це взагалі можливо.

Постсекулярна реальність з її "гібридами" є результатом сучасних динамічних процесів, включаючи саму секуляризацію, яка виявилася не загально-історичним явищем, а лише одним з етапів історії людства зі своїм власним початком і кінцем.

Одне з основних тлумачень "постсекулярного" відноситься до відкидання тези про секуляризацію та визнання нової емпіричної реальності, де релігія не втрачає своєї соціальної важливості, а навпаки, починає грати активну роль у сучасному світі. Ця нова реальність формує різноманітні "гібриди", тобто поєднання релігійних і світських аспектів, які ще потребують докладного дослідження і опису. Проте, деякі соціологи релігії висловлюють різноманітні оцінки щодо того, чи можна назвати сучасну еру постсекулярною. Важливу роль у вирішенні цього питання відіграв Юрген Габермас, який поставив питання про те, "як ми маємо розуміти свою роль як членів постсекулярного суспільства і чого очікувати один від одного, якщо ми хочемо забезпечити цивілізоване співіснування громадян у наших історично міцних національних державах, незважаючи на безпрецедентне розмаїття культур і релігійних світоглядів".

Відповідно до Юргена Габермаса, постсекулярна настанова передбачає нові умови для взаємодії між світськими та релігійними групами, які ґрунтуються на власних інтелектуальних, культурних та ціннісних підґрунтях. Для досягнення справедливого консенсусу, обидві сторони повинні активно співпрацювати і вести продуктивну комунікацію [26].

Секулярна сторона має здержувати свій запал і не лише визнавати право на повноцінне існування та участь у суспільному житті опонентів, але й припустити, що релігійний дискурс може мати істинний когнітивний зміст. Цей зміст слід розпізнати, перекласти на загальнодоступну світську мову і

використовувати для укріплення фундаментальних цінностей сучасної конституційної демократії.

З іншого боку, релігійна сторона також повинна прийняти існування інших релігій та світоглядів, зайнявши "епістемічну позицію" до них, визнаючи альтернативи, при цьому підтримуючи унікальність власної доктрини. Крім цього, релігійні громадяни повинні взяти на увагу "епістемічну позицію" до секулярного знання, не піддаваючи сумніву свою унікальність, та відноситися до суспільно інституціоналізованої монополії наукових експертів на знання. Нарешті, релігійні громадяни повинні взяти "епістемічну позицію" до пріоритетів секулярних засад на політичній арені.

Якщо обидві сторони будуть готові прийняти подібний тягар, то постсекулярне суспільство може стати стійким і взаємовигідним варіантом співіснування носіїв різних світоглядів.

Лінія роздумів, яку почав Юрген Габермас, залишається актуальною й однією з провідних у сучасній дискусії. З цього виникає контекст суперечки між "інклюзивістами" і "ексклюзивістами", які пропонують різні моделі організації публічного простору. Вони вирізняються у своєму підході до ситуації, коли жоден світогляд не може автоматично претендувати на право "монологічного диктату", основуючись на впевненості у власній перевазі раціональності.

Отже, у другому значенні постсекулярне - це нова нормативна орієнтація, яка дозволяє забезпечити стабільне існування сучасних демократичних суспільств в умовах надзвичайного плюралізму. Вона відкидає можливість монопольного диктату будь-якого одного світогляду, який намагається вважати себе більш раціональним чи привілейованим, включаючи й світогляд секулярний.

Ф. Горскі, Д. Кім, Д. Торпей та Дж. ван Антверпен висловлюють обережність стосовно використання терміна "постсекулярне", оскільки вони вважають його використання іноді недостатньо обгрунтованим і

попереджають про необхідність уважного використання цього терміна як індикатора переходу до відродження релігії.

Ці вчені переконують, що суспільство пережило значні зміни, та заперечують ідею, що ми вже перейшли від секулярної ери до чогось іншого. Вони наголошують, що існує тенденція вважати кожне невелике відхилення від загального шляху як підтвердження загального кардинального зміщення в соціальному житті, і вважають необхідним критично оцінювати будь-які такі тенденції та оглядатися на реальні зміни в суспільстві. [27].

Б. Трейнор підкреслює важливість постсекулярної ліберальної держави у тому, що вона має стати єдина для всіх, але не безособовим, пустим простором. За його думкою, держава повинна прагнути забезпечити нейтральність у справах світогляду, але водночас сприяти співіснуванню різних світоглядів без взаємного втручання, спрямовуючись на знаходження спільних точок між ними.

В центрі уваги Трейнора - питання легітимності сучасних соціально-політичних систем. Він підкреслює, що неможливо вирішити цю проблему без врахування релігійних аспектів легітимації. Таке врахування має враховувати роль церкви у публічній сфері та сприймати її як законну спільноту серед інших. За словами Трейнора, в сучасних західних суспільствах все ширше визнається вплив церкви на громадський простір та її правомірне місце в ньому. Така церква, на його думку, може допомогти подолати кризу легітимності, що переживають західні суспільства, через свою зростаючу присутність у громадській сфері та спроможність забезпечити сакральний бік цієї легітимації.

В аналізі Ю. Габермаса Б. Трейнор відзначає неоднозначність наслідків постсекулярності для різних груп населення. Зокрема, він вказує на те, що для віруючих постсекулярність може відкривати можливості впливати на суспільство через громадсько-політичну активність, проте це може вимагати від них уступок у своїх принципах для забезпечення толерантного співіснування, наприклад, у справі абортів.

У той час, невіруючі, на думку Габермаса, повинні бути здатні ретельно оцінювати себе та свою освіченість. За Трейнором, від невіруючих очікують підвищеної самоаналітичності і розуміння обмежень свого світогляду. Але Трейнор відзначає, що вимоги до віруючих і невіруючих повинні бути схожими, якщо мова йде про пошук джерел соціальної та політичної солідарності.

Більш того, Б. Трейнор підкреслює, що ліберальна держава не може сама себе виправдати лише через метафізично нейтральні механізми. Замість цього, він стверджує, що спроби такого виправдання можуть призвести до занепаду цієї держави. Трейнор закликає до визнання потреби пошуку спільності та взаєморозуміння між різними світоглядами, які мають бути в основі функціонування сучасного суспільства.

В аналізі Б. Тернера про постсекулярну ситуацію відображено різноманітні аспекти, пов'язані з релігією та її взаємодією з державою та суспільством.

По-перше, Тернер вказує на те, що релігія стає місцем етнічного та культурного протистояння, що впливає на управління релігіями державою. Це призводить до зміни ліберальних принципів відокремленості держави від релігії. Таким чином, відступ від цих принципів призводить до того, що релігія стає більш помітною в публічній сфері.

По-друге, в політичному аспекті постсекуляризм відображає космополітизм і етику визнання. Він підтримує створення норм публічного діалогу, де релігійні погляди не відкидаються як ірраціональні, а отримують визнання у публічному дискурсі.

Попри це, Тернер зауважує, що секуляризм та атеїзм продовжують бути впливовими. Його аналіз підкреслює потребу у розрізненні між політичною та соціальною секуляризацією, тобто у формальних інститутах політичного рівня та живої релігії. Це дає змогу зрозуміти, що віддача позицій секуляризмом може відбуватися на різних рівнях із різною швидкістю та масштабами.

В цілому, відступ від секуляризму та повернення до релігійних аспектів у публічній сфері підкреслює складність взаємодії релігії та суспільства, а також важливість управління цією динамікою для стабільного функціонування сучасного суспільства.

Твердження Б. Тернера відображає важливі аспекти сучасної динаміки релігії та її взаємодії з суспільством, які можуть бути пропущені або не враховані в аналізі Ю. Габермаса.

Більше того, Тернер вказує на нові риси, які характеризують релігійну діяльність у сучасному світі. Глобалізація релігійного благочестя вказує на те, що релігійні переконання та практики стають більш універсальними та поширеними, перетворюючись на глобальний феномен. Також, релігія може бути використана як товар, а це відображається у комерційних аспектах та маркетингових стратегіях, спрямованих на просування релігійних послуг або продуктів.

Крім того, поняття "духовність" (spirituality), яке часто використовується для вираження особистої духовної практики поза організованою релігією, відзначається як окремий феномен. Це може включати пошук особистої духовності, звернення до різних духовних практик та технік, що може бути незалежним від формальних релігійних установ.

Врахування цих фактів дозволяє отримати більш повне уявлення про роль релігії та динаміку її взаємодії з сучасним суспільством, включаючи елементи глобалізації, комерційного використання релігії, а також зростання інтересу до духовності поза традиційними релігійними межами.

Д. Мартін звернув увагу на глобальні зміни у релігійній сфері, які не можна пояснити традиційними європейськими моделями або теоріями. Він вказує на зміни у релігійних практиках, особливо поза Європою, які відбуваються у контексті глобальних перетворень.

Особливо відзначаючи зсув християнства на Південь і стрімкий розвиток ісламу як важливих глобальних явищ, Мартін підкреслює

унікальність цих процесів, які відбуваються поза рамками традиційних європейських моделей релігії.

З цього погляду, він висуває ідею необхідності нових парадигм у соціології релігії для кращого розуміння і пояснення глобальних релігійних явищ. Його позиція вказує на те, що традиційні підходи до вивчення релігії можуть бути обмеженими або недостатніми для врахування складних та глобальних змін у релігійній практиці сучасного світу[28].

Теорія модернізації в контексті релігійності, розроблена Рональдом Інглгартом на основі дослідження «Світове дослідження цінностей», визначає взаємозв'язок між рівнем релігійності та екзистенційною безпекою. Його дослідження показує, що існує обернений зв'язок між відчуттям безпеки та рівнем релігійності в суспільстві: чим вищий рівень безпеки, тим нижчий рівень релігійності.

Важливою складовою екзистенційної безпеки є свобода від різних ризиків і загроз. При цьому розвинуті країни, які подолали крайні прояви бідності та забезпечили економічну стабільність, виявляють нижчий рівень релігійності через зменшення повсякденних ризиків для виживання.

Інгларт вказує на те, що поліпшення умов безпеки та зниження невизначеності у щоденному житті є ключовими факторами, які сприяють зменшенню релігійності у суспільстві. При цьому він відзначає, що соціоекономічна нерівність також має велике значення, оскільки економічний розвиток без врахування соціальної справедливості не сприяє відчуттю безпеки.

Отже, Інгларт ідентифікує економічний розвиток та зменшення соціальних ризиків як ключові фактори, що впливають на рівень релігійності в суспільстві.

Теорія Рональда Інглгарта про зв'язок між релігійністю та екзистенційною безпекою показує, що у розвинутих західних суспільствах, де люди відчувають вищий рівень безпеки, спостерігається менша релігійність. Його прогноз полягає у тому, що зі зростанням рівня екзистенційної безпеки

внаслідок процесу людського розвитку, значимість релігії в суспільстві буде поступово зменшуватися. [29, с. 99-100].

Інглгарт підкреслює, що гуманістична культура, яка підтримує самовираження та особисту незалежність, впливає на різні сфери життя людей. Ця культура сприяє зміні сексуальних норм, гендерних ролей, сімейних цінностей, релігійності, мотивації до праці, взаємин між людиною та природою, а також громадянської активності. Однак важливо зауважити, що ці зміни в суспільстві відбуваються не тільки через екзистенційну безпеку. Вони також викликані змінами у цінностях, переконаннях і культурних практиках, які розвиваються внаслідок соціальних, економічних і технологічних зрушень [30, с. 13]. Таким чином, теорія Інглгарта стверджує, що з розвитком суспільства і зростанням екзистенційної безпеки, спостерігається зменшення релігійності та поширення гуманістичних цінностей, що впливає на різні аспекти життя суспільства.

Висновки до першого розділу

Вивчення релігійних відносин відображає складність і багатоаспектність феномену, який виникає у процесі релігійної діяльності та спілкування людей з Богом, світом, собою та одне з одним на базі релігійних уявлень, цінностей, норм і правил. Це має суттєве значення в формуванні світогляду, особистості, культури та соціальної динаміки. Релігійні відносини аналізуються різними науковими підходами, такими як філософський, соціологічний, психологічний, правовий, культурологічний тощо, що дає можливість виявити їхню складність та міждисциплінарність.

Філософський підхід дозволяє розглядати релігійні відносини як взаємодію між людиною та абсолютном, між тимчасовим та вічним, що допомагає розуміти глибинність цих відносин. Соціологічний підхід розглядає їх як фактор, що формує релігійну структуру суспільства, впливає на його соціальну диференціацію, конфліктність та інтеграцію. Психологічний підхід

допомагає розуміти взаємозв'язок між релігійною особистістю та внутрішнім світом людини, виявити роль релігії у формуванні мотивів, цінностей та переконань. Правовий підхід розглядає відносини між релігійними суб'єктами та нормами, які регулюють ці відносини. Культурологічний підхід дає змогу розуміти значення релігійних символів, образів та текстів у формуванні релігійної культури.

Отже, релігійні відносини є складним явищем, яке відображає різні аспекти релігійної свідомості та культури. Вони впливають на багато сфер життя суспільства та окремих особистостей і є предметом вивчення різних наук, що допомагає зрозуміти їхні функції, проблеми та роль у сучасному світі. Релігійні відносини важливі для розуміння культурного, соціального та особистісного розвитку суспільства.

РОЗДІЛ 2

РЕЛІГІЙНІ ВІДНОСИНИ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ

2.1. Трансформації релігійного простору України

Україна має різноманітний конфесійний ландшафт, що представлений множиною церков, деномінацій, сект і об'єднань. Проте у цьому просторі домінуюче місце займають православні релігійні організації. Значна частина віруючих визнає себе послідовниками православ'я (наприклад, згідно з дослідженням Інституту соціології НАН України 2021 року, практично 75% респондентів ідентифікували себе як православних), більшість з яких вважають себе прихильниками конкретної православної церкви [31, с. 711-712].

Наразі серед тих, хто вважає себе прихильником православ'я і ідентифікується з певною Церквою, більшість спрямована або до Православної Церкви України (ПЦУ), або до Української Православної Церкви (УПЦ). Наприклад, в дослідженні Інституту соціології НАН України 2021 року приблизно 36% тих, хто визнавав себе православним, відніс себе до ПЦУ, а майже 22% – до УПЦ [31, с. 712]. Згідно з опитуванням, проведеним Центром Разумкова в 2021 році, близько 40% православних зазначили, що належать до ПЦУ, тоді як майже 22% визнали свою приналежність до УПЦ [32, с. 41].

Так, можна зробити висновок, що зміни у конфесійному просторі України переважно визначаються розвитком та розширенням Православної Церкви України (ПЦУ) і Української Православної Церкви (УПЦ). Українська греко-католицька Церква (УГКЦ), разом з різноманітними протестантськими об'єднаннями, також має помітне місце в українському релігійному просторі. Однак протестантські громади, на відміну від ПЦУ та УПЦ, складаються з багатьох незалежних церков та громад, що не мають єдиного керівництва, що

ускладнює або утруднює їх спільні дії та зменшує їх суспільний вплив. УГКЦ, незважаючи на спроби поширення на інших територіях, залишається практично ексклюзивним феноменом у Західному регіоні України. Тобто її прихильники та організаційні структури залишаються стійкими протягом часу.

Розглянувши потенціал охоплення віруючих Православною Церквою України (ПЦУ) та Українською Православною Церквою (УПЦ) у контексті російської агресії, можна зауважити, що це питання має значний суспільний вимір через конфліктні відносини між цими церковними спільнотами. З моменту заснування Української Православної Церкви Київського Патріархату (УПЦ КП) у 1992 році відносини між нею та УПЦ визначалися конфліктом. Цей конфлікт мав різні форми – від інформаційної та холодної війни до періодичних актів насильства та безпосереднього протистояння.

УПЦ не визнавала УПЦ КП як православну релігійну організацію, розглядаючи її як самозбір розкольників, що не відповідає встановленим канонам. У свою чергу, УПЦ КП звинувачувала УПЦ у відсутності патріотичної позиції, підтримці російського імперіалізму та ідеології, а також в заваді розвитку національної самосвідомості вірян та української державності.

Взаємини між цими Церквами визначалися не лише канонічними і організаційними різницями, але й політичними уподобаннями (спрямованими на європейське майбутнє України або на збереження підпорядкованості Російській Федерації). Це взаємодія стала одним із чинників суспільної напруженості та конфліктів в Україні.

У початковому етапі конфлікту УПЦ користувалася перевагою. Ця Церква мала більшу кількість віруючих, та правлячі еліти впродовж тривалого часу підтримували збереження зв'язків з російським впливом, що включало в себе церковні відносини. Це призвело до підтримки владою саме УПЦ. Також серед широких мас віруючих переважала спрямованість до традиційного

імперського центру, що впливало на бажання утримати зв'язки з Церквою Росії.

УПЦ Київського Патріархату не отримала визнання жодною з канонічних православних Церков світу, що мало принципове значення в православному середовищі. Це часто відштовхувало віруючих від УПЦ КП, навіть тих, хто висловлював незадоволення проросійською позицією УПЦ. Таким чином, частка прихильників УПЦ та УПЦ КП у загальному конфесійному просторі залишалася стабільною, а збільшення пастви цих Церков здійснювалося переважно за рахунок нових віруючих.

Так, з часом в суспільстві і політичних колах змінювалася орієнтація на незалежність України, а зацікавленість в співпраці з Росією падала, спричиняючи зростання ворожого ставлення до неї. Початок воєнної агресії Росії щодо України в 2014 році став фактором, що підкреслив необхідність ліквідації УПЦ, що залежала від Руської Православної Церкви (РПЦ), і залишення лише національно налаштованої Церкви. Це спричинило значне зростання потенціалу змін у конфесійній карті.

Утворення єдиної Церкви в таких умовах можливе кількома способами:

1. Добровільне об'єднання Церков на соборі, де відбувається злиття на рівних засадах або поглинання однієї організації іншою.
2. Поглинання однієї Церкви іншою шляхом переходу окремих релігійних громад з однієї організації до іншої.
3. Переміщення пастви однієї Церкви до іншої в індивідуальному порядку.

У випадках поглинання або переходу пастви з однієї Церкви до іншої, перша Церква може зберегти свою юридичну структуру, але втрата вірян може позбавити її існування сенсу та соціальної значущості. Такий втратний процес може також руйнувати матеріальну базу Церкви, оскільки віряни часто вносять фінансові внески, що підтримують діяльність організації.

Реалізація першого шляху, який є найменш конфліктним, залишається малоімовірною через постійні вимоги обох конкуруючих Церков, які не

можуть досягти компромісу. УПЦ завжди ставило умовою повну капітуляцію УПЦ КП, тобто її розпуск, покаяння та повернення в лоно "канонічної Церкви". Навіть після створення нової ПЦУ, ставлення УПЦ до своїх опонентів не змінилося, і вимоги стосовно можливого об'єднання лишаються неприйнятними для всіх сторін. ПЦУ, з іншого боку, також виступає з вимогами до керівництва та священства УПЦ щодо розриву зв'язків з РПЦ, що важко прийнятно для останньої. Такі непоодинокі та непримиренні позиції ускладнюють можливість здійснення об'єднання між Церквами на рівноправних умовах.

Також можливі обставини, які гальмують об'єднання УПЦ та ПЦУ, включають побоювання ієрархії УПЦ втратити свої позиції та матеріальні засоби, адже ПЦУ може не прийняти їх на рівних умовах. Пояснення віруючим про потребу єднання з ПЦУ стає проблематичним після багатьох років неканонічного визнання ПЦУ, а також через різні політичні та культурні уподобання частини кліру та прихильників УПЦ. Навіть після втрати авторитету через події після 2014 року та навіть після військових дій Росії в лютому 2022 року, УПЦ не виявила бажання об'єднатися з ПЦУ на соборі 2019 року. Вона, скоріше, намагається створити враження віддаленості від РПЦ та критикує позицію останньої (проте щодо щирості такої політики існують сумніви). Негативне ставлення до об'єднання виявляється не лише у УПЦ, а й у ПЦУ.

Відповідно до думки К. Говоруна, не існує реального бажання провести реальне об'єднання (а не лише приєднання, яке колись вимагали від Київського патріархату та УПЦ Московського патріархату, а тепер від УПЦ МП тієї ж самої ПЦУ). Також виникає побоювання щодо "змін статусу-кво всередині ПЦУ через можливий прихід значної кількості ... людей з УПЦ" [33].

Отже, шлях до добровільного об'єднання "зверху" залишається великим питанням, хоча експертне середовище все ще сподівається на це. Зокрема, Ю. Чорноморець вважає, що після Собору УПЦ об'єднання двох церков стане

лише питанням часу, однак водночас зазначає, що "на сьогодні важко сказати, як саме воно відбудеться" [34].

Також складно передбачити, наскільки ефективним може бути послаблення бази однієї з Церков через індивідуальні переходи. Основна причина полягає у тому, що такі процеси зазвичай протікають досить повільно. Наприклад, аналізуючи дані опитувань населення, які здійснював Центр Разумкова у моніторинговому режимі з 2000 року, можна відзначити, що до 2014 року (часу початку російської агресії), спостерігалось лише повільне зростання кількості прихильників УПЦ Київського патріархату та зменшення кількості прихильників УПЦ.

Для більш точного порівняння, у 2000 році близько 12% опитаних визнали свою приналежність до УПЦ Київського патріархату, у 2010 - близько 15%, а у 2013 - близько 18%. Тоді як частка прихильників УПЦ в опитуванні 2010 року складала близько 24%, а в 2013 році - близько 20%. З 2014 року ці тенденції зберігалися, проте різких змін не спостерігалось. Наприклад, у 2014 році близько 22% заявили про свою належність до УПЦ Київського патріархату, у 2016 - 25%, у 2017 - близько 27%, а у 2018 - близько 29%. У той же час частка прихильників УПЦ в опитуванні 2014 року складала близько 17%, у 2016 - 15%, у 2017 - 12%, у 2018 - близько 13% [35, с. 16].

У результаті проведених опитувань після утворення ПЦУ не виявлено значних змін у частці прихильників УПЦ (в опитуваннях 2020 та 2021 років ця частка складала близько 22%). Протилежно, частка прихильників ПЦУ зросла і становила близько 32% у 2020 році та близько 40% у 2021 році [32, с. 41]. Це може вказувати на те, що ситуація, спричинена російською агресією, вплинула на погляди вірян, але не зумовила радикальних змін.

В липні 2022 року Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) провів опитування, згідно з яким лише 4% опитаних ідентифікували себе як прихильники УПЦ, в той час як 54% визнали себе прибічниками ПЦУ [36]. Важко визначити, чи свідчить ця значна різниця про реальні зміни в конфесійній приналежності (наприклад, унаслідок емоційної реакції на умови

війни), або це вплив методології опитування (телефонне опитування, відсутність опитування на окупованих територіях, виїзд за кордон). При відносно великій кількості зареєстрованих релігійних громад УПЦ, такий низький відсоток може викликати певні сумніви. Однак, об'єктивні висновки можна буде зробити лише після закінчення конфлікту та проведення опитувань в умовах, що ближчі до нормальних.

Проте, з точки зору осіб, які скористалися індивідуальною конфесійною "міграцією", можна відзначити декілька недоліків. По-перше, існує обмежена межа, після якої такі процеси припиняються (певна частина прихильників залишається при попередній церкві-донорі). По-друге, виникає проблема збереження храмів та іншої церковної власності в руках іншої Церкви, що може створити значні труднощі для церковного життя на місцях.

З урахуванням цього факту, в Помісній православній церкві України (ПЦУ) та в тих політичних силах та громадських об'єднаннях, що її підтримують, високі очікування пов'язували з колективними переходами місцевих громад. Наприклад, за словами С. Здіорука та О. Сагана, існувала думка, що "до Помісної Церкви можуть приєднатися єпархії УПЦ у західних та центральних регіонах України, які складають більшість у Церкві (приблизно 70% усіх парафій). У такому випадку УПЦ буде мати перевагу в Україні за кількістю парафій і налічуватиме понад одинадцять тисяч громад" [37].

Подія легітимізації Помісної православної церкви України (ПЦУ) Вселенським Патріархом створила очікування на швидкий перехід до неї трьох чвертей громад Української православної церкви (УПЦ), за винятком окремих осіб, за словами С. Здіорука напередодні цієї події [38]. Після створення ПЦУ, митрополит Епіфаній, голова ПЦУ, в одному із інтерв'ю відзначив, що чинником, який може сприяти майбутнім переходам до їхньої Церкви, є визнання іншими помісними православними церквами. Він заявив: «Ми вже отримали два визнання, якщо буде ще два-три, то ця хвиля посилиться» [39].

З початку російської агресії і до утворення Помісної православної церкви України (ПЦУ) очікування щодо переходів до неї виявилися значно завищеними. В цей період зафіксовано лише кілька випадків переходів до Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП). Наприклад, у 2014 році було зафіксовано 23 переходи, у 2015 році - 22 переходи. Проте у 2016 році ця кількість зменшилася до 5, трохи збільшилася до 10 у 2017 році, але практично опустилася до мінімуму за 11 місяців 2018 року. (рис. 2.1).

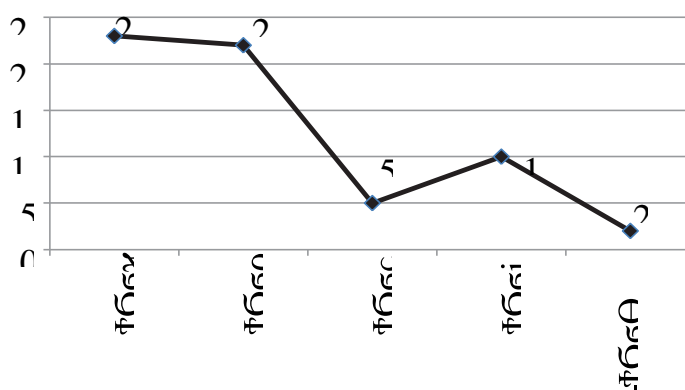

Рисунок 2.1. Переходи громад з УПЦ до УПЦ КП з початку російської агресії проти України до створення ПЦУ [40])

Отже, можна зробити висновок, що навіть при активній агресії з боку Росії сама прихильність Української православної церкви до неї не призвела до помітних переміщень між церкв. Це може бути поясненням складнощів у визнанні канонічності УПЦ Київського патріархату, яку жодна з православних церков не визнавала. Однак сподівання на її канонічну легітимацію також виявилися малообґрунтованими. Після утворення Помісної православної церкви України (ПЦУ) спостерігався значний перехід до неї протягом 2019 року (512 випадків). Проте вже у наступному році 2020 спостерігався різкий спад - лише 5 переходів, а у 2021 - 10 (див. рисунок 2.2). Це означає, що з загальної кількості зареєстрованих громад в УПЦ, яких було 12 122, перейшло лише трохи більше 4% на висоті переходу до ПЦУ. Сподівання на перехід

більшості громад не виправдалися, і різке зменшення свідчить про те, що практично всі, хто мав бажання перейти, зробили це відразу після утворення ПЦУ, і потенціал для майбутніх змін був обмежений.

В 2022 році спостерігалася значна активізація переходів, що перевищила рівень 2019 року (див. рис. 2). Це явно є результатом нових умов у російсько-українській війні, таких як вторгнення, заяви про ліквідацію України як держави та жорстокі дії російських військових.

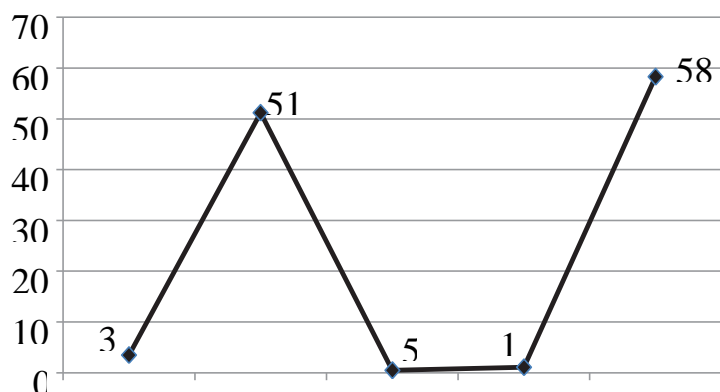

Рисунок 2.2. Перехід громад з УПЦ до ПЦУ (кількість громад, Джерело: [40])

Детальний аналіз динаміки цих переходів показує, що нова "хвиля" відбулася дуже обмежено. Наприклад, станом на початок 2021 року УПЦ налічувала 12 406 громад Державна служба з етнополітики та свободи совісті. тоді як громади, які перейшли до ПЦУ, становили всього лише близько 5% від цієї кількості [41]. Крім того, ця "хвиля" вже почала знижуватися; зростання кількості переходів було спостережене лише у березні-травні, з прискореним зниженням у червні (від 229 до 104), липні (з 104 до 54) та подальшим послабленням у серпні-вересні (див. рис. 2.3).

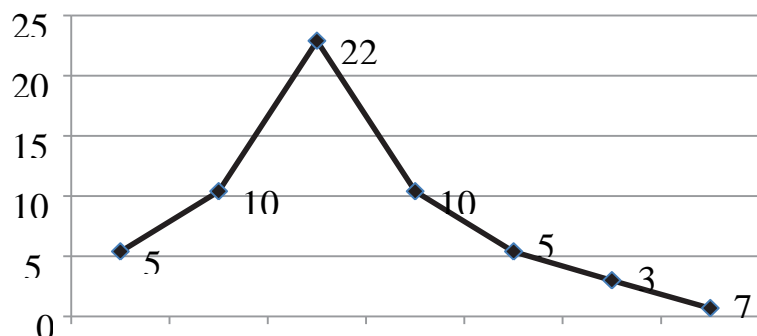

Рисунок 2.3. Переходи громад УПЦ до ПЦУ з початком російського наступу на Україну в лютому 2022 р. (кількість громад, Джерело: [40])

Отже, конфесійний простір перетворюється внаслідок воєнних подій Росії проти України. Здається, що Помісна Православна Церква України (ПЦУ) збільшує свою популярність, тоді як Українська Православна Церква (УПЦ) втрачає свої позиції. Міграція віруючих з однієї Церкви до іншої відбувалася і до початку російської агресії (до 2014 року), але ці події, очевидно, прискорили цей процес. Умови, коли основною відмінністю між цими Церквами є геополітичні та соціокультурні орієнтації, здаються єдиною причиною інтенсифікації переходів.

Російська агресія, схоже, підтвердила тенденцію колективних переходів релігійних громад з УПЦ до ПЦУ. Однак, навіть при сподіваннях та очікуваннях патріотичних громадян війна наразі не є головним чинником істотних змін. Навіть при тісному пов'язанні УПЦ з РПЦ (яка відкрито підтримала російську агресію 2022 року, назвавши її майже священною війною та благословляючи російських військових на убивство українців) значущі колективні переходи від УПЦ все ще не відбулися. Це свідчить про вплив різних чинників на рішення щодо переходу до іншої Церкви або збереження статус-кво, дії яких виявляються комбінованими та залежать від поточних обставин та умов.

Так, можна виділити кілька чинників, які, ймовірно, впливають на вибір вірян і священнослужителів у питанні переходу до іншої Церкви. Серед них:

1. Канонічність нової Церкви: сумніви у правомірності ПЦУ, оскільки визнання її було обмеженим і меншістю православних Церков.
2. Матеріальні інтереси: священники можуть опиратися переходу через побоювання втратити дохід або статус, чи через більш вигідні умови у старій Церкві.
3. Сумніви в перспективах: сумніви у майбутньому ПЦУ та України загалом, що можуть впливати на рішення про перехід.

4. Інерція мислення: небажання змінювати звичне й зручне, особливо коли воно вважається задовільним.

5. Низький рівень релігійності: брак цікавості до етичних аспектів, особливо вірянами з ритуально-магічною спрямованістю.

6. Міф про єдність з росіянами: збереження міфу про єдність з росіянами у певному сегменті суспільства.

7. Можливість шантажування: наявність можливості російських спецслужб шантажувати церковних ієрархів.

8. Складність процедури переходу: складність ініціювання переходу до ПЦУ через можливі бар'єри з боку владних структур [42, с.128-129].

Отже, очікувати однозначних змін в конфесійній сфері лише на основі одного головного чинника (наприклад, державної політики чи церковного визнання ПЦУ) може бути надто спрощеним уявленням.

2.2. Динаміка релігійної самоідентифікації населення

України

За період з 6 по 20 липня 2022 року Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) провів всеукраїнське опитування громадської думки, відоме як "Омнібус". Це опитування було здійснене за допомогою телефонних інтерв'ю, використовуючи комп'ютерну підтримку (САТІ), серед 2000 респондентів, що проживають у всіх регіонах України (крім АР Крим). Опитування було спрямоване на дорослих громадян України віком 18 років і старше, які перебували на території України на момент проведення опитування (на територіях, які контролювалися урядом України до 24 лютого 2022 року) [43].

У вибірці не були представлені жителі тимчасово не контрольованих урядом України територій до 24 лютого 2022 року, таких як АР Крим, місто Севастополь, окремі райони Донецької та Луганської областей. Також,

опитування не охоплювало громадян, які виїхали за кордон після 24 лютого 2022 року.

Згідно зі стандартними умовами, статистична похибка для такої вибірки (з імовірністю 0,95 та з урахуванням дизайн-ефекту 1,1) не перевищувала:

2,4% для показників, близьких до 50%;

2,1% для показників, близьких до 25%;

1,5% для показників, близьких до 10%;

1,1% для показників, близьких до 5%.

У цьому випадку використовувався певний метод визначення релігійної самоідентифікації населення. Початково респондентам ставилося запитання про їх приналежність до певної конфесії або релігії, якщо така має місце. Спрощували про православ'я, греко-католицизм та інші віросповідання. Якщо респондент заявляв про свою приналежність до православ'я, то далі відбувалася додаткова специфікація: "До якої саме Православної Церкви Ви себе відносите?" В такому випадку респонденту пропонувалися тільки два варіанти: "Православна Церква України (створена після об'єднавчого Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату, Української Автокефальної Православної Церкви і частини архієреїв Української Православної Церкви Московського Патріархату)" і "Українська Православна Церква – Московський Патріархат". Варіант "Православна Церква без конкретизації" не оголошувався, але респондент міг сам вказати на це, якщо настоював на такому варіанті.

Дані опитування, а також порівняння з результатами за 2020 та 2021 роки, відображені у таблиці нижче. По-перше, значна більшість учасників опитування продовжують ідентифікувати себе як прихильників православ'я. Наразі 72% учасників опитування зазначили, що себе ідентифікують як православних. По-друге, серед прихильників Православної Церкви перевагу неперевірено "лідирує" Православна Церква України. Загалом 54% учасників опитування саме до неї відносять себе. Лише 4% вказали, що ідентифікуються з Українською Православною Церквою Московського Патріархату. Також

14% назвали себе просто православними, без зазначення конкретного патріархату. По-третє, порівняно з 2021 роком, зросла кількість тих, хто вважає себе прихильниками Православної Церкви України - з 42% до 54%. З іншого боку, зменшилася кількість прихильників Української Православної Церкви Московського Патріархату з 18% до 4%.

Серед інших результатів: після православ'я найбільше учасників опитування ідентифікували себе як атеїстів (10%) і греко-католиків (8%). Інші релігійні спрямування/конфесії зазначали значно рідше.

Таблиця 3.1. До якої конфесії / релігії зараховує себе респондент

% у стовпчику	Чер.20	Чер.21	Лип.22
Православна Церква України	34	42	54
Православна Церква без конкретизації	22	12	14
Вважаю себе атеїстом	8	7	10
Греко-католицька Церква	8	9	8
Українська Православна Церква (Московський Патріархат)	15	18	4
Протестантська Церква	2	2	2
Інші християнські церкви (наприклад, Свідки Єгови і т.п.)	1	2	2
Римо-католицька Церква	1	1	1
Іудаїзм	0	0	0
Іслам	0	0	0
Інше	1	4	3
Важко сказати	6	2	2

У всіх регіонах переважна більшість осіб ідентифікує себе як прихильників православ'я, зокрема, саме з Православною Церквою України (від 59% у Центрі до 42% на Сході). Лише 3-6% залежно від регіону ідентифікують себе з Українською Православною Церквою Московського Патріархату (навіть на Сході та Півдні ця цифра складає лише 5-6%). Тим часом від Заходу до Сходу зростає частка тих, хто вважає себе прихильником православ'я, але не відносить себе до жодного Патріархату, з 6% до 26%.

Також варто відзначити, що від Заходу до Сходу збільшується кількість атеїстів - з 4% до 17%.

Таблиця 3.2. До якої конфесії / релігії зараховує себе респондент у регіональному вимірі

% у стовпчику	Захід	Центр	Південь	Схід
Православна Церква України	50	59	57	42
Православна Церква без конкретизації	6	13	17	26
Вважаю себе атеїстом	4	11	12	17
Греко-католицька Церква	26	1	1	0
Українська Православна Церква (Московський Патріархат)	3	4	5	6
Протестантська Церква	4	2	2	2
Інші християнські церкви (наприклад, Свідки Єгови і т.п.)	1	2	2	1
Римо-католицька Церква	2	1	0	0
Іудаїзм	0	0	0	0
Іслам	0	0	0	0
Інше	1	3	3	5
Важко сказати	1	4	2	2

У таблиці 3.3 подані дані за лінгво-етнічними категоріями. Серед усіх груп найбільша кількість респондентів ідентифікує себе з Православною Церквою України. Навіть серед російськомовних громадян, хоча перевага й відносна, але проте 36% віддають перевагу саме Православній Церкві України, в той час як до Української Православної Церкви Московського Патріархату себе відносить лише 13%.

Таблиця 3.3. До якої конфесії / релігії зараховує себе респондент у розрізі лінгво-етнічних категорій

% у стовпчику	Українськомовні українці	Українці-білінгви	Російськомовні українці	Російськомовні росіяни
Православна Церква України	58	53	46	36
Православна Церква без конкретизації	10	18	18	27
Вважаю себе атеїстом	6	15	17	14
Греко-католицька Церква	13	0	1	0
Українська Православна Церква (Московський Патріархат)	3	4	6	13
Протестантська Церква	2	3	3	2
Інші християнські церкви (наприклад, Свідки Єгови і т.п.)	2	0	1	1
Римо-католицька Церква	1	0	0	2
Іудаїзм	0	0	0	0
Іслам	0	0	0	0
Інше	2	2	6	5
Важко сказати	2	4	2	0

У таблиці 3.4 наведені дані за віковими категоріями. Серед усіх вікових груп найбільша частка осіб ідентифікує себе з Православною Церквою України. Однак для вікових категорій 30 років і старших це становить більше половини, тоді як для категорії 18-29 років ця частка трошки менша за половину.

Також важливо відзначити, що серед молодших вікових категорій більше відсоток атеїстів – 22% серед 18-29 років. У віковій категорії 30-39 років цей відсоток зменшується до 12%, а в старших вікових групах – ще нижче.

Таблиця 3.4. До якої конфесії / релігії зараховує себе респондент у віковому вимірі

% у стовпчику	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60-69 років	70+ років
Православна Церква України	43	53	54	56	64	53
Православна Церква без конкретизації	12	14	17	10	13	15
Вважаю себе атеїстом	22	12	9	6	5	8
Греко-католицька Церква	10	8	7	8	6	9
Українська Православна Церква (Московський Патріархат)	2	4	4	7	4	6
Протестантська Церква	3	3	1	4	1	2
Інші християнські церкви (наприклад, Свідки Єгови і т.п.)	1	2	1	2	1	2
Римо-католицька Церква	0	1	1	1	1	1
Іудаїзм	0	0	0	0	0	0
Іслам	0	0	0	0	0	0
Інше	4	2	5	2	1	1
Важко сказати						

Заступник директора КМІС, А. Грушецький, висловив свої коментарі щодо результатів опитування. У даному дослідженні аналізували саме те, як респонденти самі визначають свою належність до релігійних спільнот. Іншими словами, респондент може відвідувати іншу церкву з-за відсутності альтернативи у своєму районі або ж узагалі не відвідувати жодної церкви, але у питанні самоідентифікації обирати певну "політично виправдану" позицію (звідси й жарти про "атеїстів Київського Патріархату") [43].

Ми спостерігаємо, що хоча Українська Православна Церква (Московського Патріархату) має фактичний контроль над більшістю парафій, у свідомості українців вона зазнала значних втрат у репутації (це, очевидно, пов'язано з асоціаціями з російським агресором). Навіть заходи, спрямовані на зменшення цих асоціацій з Росією, наразі, принаймні, не призводять до відновлення попередньої підтримки для УПЦ-МП. І, ймовірно, без радикальних (з точки зору сприйняття населення) заходів з "українізації" церкви, ситуація для УПЦ-МП не покращиться найближчим часом.

Важливо також розглянути це питання з іншого погляду. З моменту утворення ПЦУ в суспільстві було багато обговорень, частково це питання могло спричинити напруження (хоча і в значній мірі було ініційоване ззовні). Зараз ми спостерігаємо, можливо, не досягнення повного консенсусу, але

велике згладження відмінностей у поглядах українців і більшу згоду серед населення.

З метою проведення всеукраїнського опитування громадської думки під назвою "Омнібус", Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) здійснив опитування з 26 травня по 5 червня 2023 року. Використовуючи метод телефонних інтерв'ю з комп'ютерною підтримкою (САТІ) на основі випадкової вибірки мобільних номерів (з генерацією номерів та наступним статистичним врахуванням), було опитано 1029 респондентів, які проживають у всіх регіонах України, за винятком Автономної Республіки Крим. Обстеження було спрямоване на дорослих громадян України, які досягли віку 18 років і старше та мешкають на території України, яка перебувала під контролем української влади до 24 лютого 2022 року. Не включалися до вибірки особи, що проживають на тимчасово неконтрольованих територіях (АР Крим, м. Севастополь, окремі райони Донецької та Луганської областей), а також особи, які виїхали за кордон після 24 лютого 2022 року [44].

Статистична похибка для цієї вибірки, за звичайних умов з ймовірністю 0,95 та урахуванням дизайн-ефекту 1,1, складала: 3,4% для показників, близьких до 50%; 3,0% для показників, близьких до 25%; 2,1% для показників, близьких до 10%; 1,5% для показників, близьких до 5%.

Українське суспільство після широкомасштабного російського вторгнення стикнулося з проблематикою, пов'язаною з діяльністю Української Православної Церкви Московського Патріархату (УПЦ (МП)). В кінці 2022 року та до травня 2023 року, після ряду важливих подій, відносно цієї церкви Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) звертав увагу на питання про можливу політику влади стосовно цього питання.

За результатами проведеного опитування, з 78% в грудні 2022 року до 85% в даний момент збільшилася кількість українців, які вважають, що держава повинна чи має право втручатися в діяльність УПЦ (МП) у певній мірі. Особливо відзначено зростання відсотка тих, хто вважає, що цю церкву слід повністю заборонити в Україні (з 54% до 66%). Ще 19% підтримують

"м'якший" підхід, який не враховує повної заборони, але передбачає державний контроль та нагляд (проти 24% у грудні 2022 року).

З іншого боку, зменшився відсоток тих, хто вважає, що не варто здійснювати жодних дій або втручань у справи УПЦ (МП) і що потрібно розслідувати лише окремі можливі порушення (з 12% до 6%).

Рис 3.1. Як Ви вважаєте, якою має бути зараз політика влади України щодо Української Православної Церкви Московського Патріархату (глава – Онуфрій)?

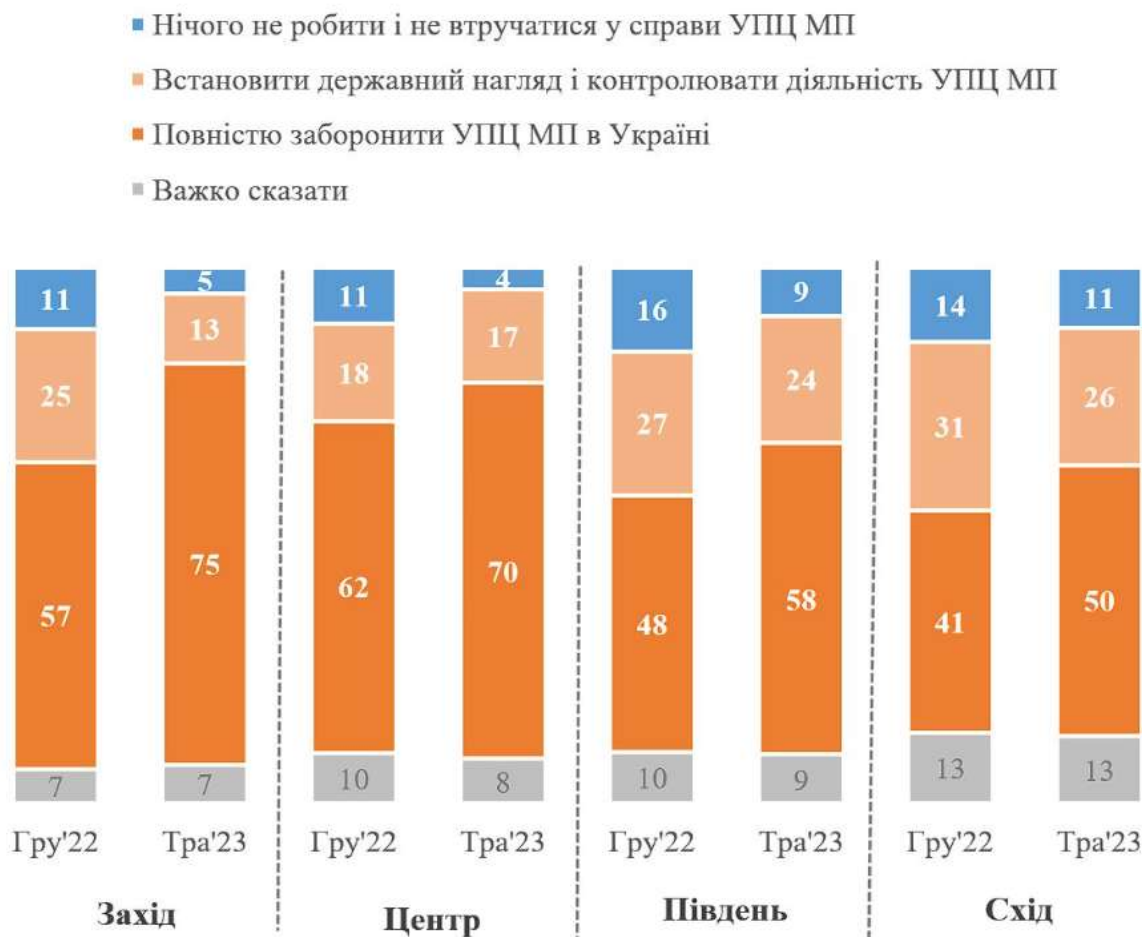

Відповідно до графіку, відображені дані в регіональному аспекті[1]. Усі регіони України показують велику частку населення, яке підтримує активну позицію держави у справах УПЦ (МП), починаючи від 76% на Сході до 88% на Заході та в Центрі. Навіть у регіонах Півдня та Сходу це відношення становить лише 9% та 11%, відповідно, які говорять про невтручання у справи УПЦ (МП).

У той же час на Півдні та Сході трохи менше людей висловлюють підтримку повної заборони (відповідно, 58% та 50%). Проте, навіть у цих регіонах спостерігається тенденція до жорсткішого підходу. Наприклад, на

Півдні з 48% до 58%, а на Сході з 41% до 50% збільшилася кількість тих, хто підтримує повну заборону цієї Церкви.

Рис. 3.2. Політика щодо УПЦ (МП) у регіональному вимірі

Анатолій Грушецький розглядає результати опитування в контексті діяльності Української Православної Церкви Московського Патріархату. Він зауважує, що Церква продовжує свою роботу, що призводить до ще більшого утискування її серед населення як «п'ятої колони Кремля» [44].

За даними опитування, зростання підтримки повної заборони УПЦ (МП) свідчить про те, що аргументи критиків цієї Церкви були більш переконливими під час останніх конфліктів, таких як події в Києво-Печерській лаврі. Фактична нездатність довести реальний розрив з РПЦ, наслідки подій у Києво-Печерській лаврі, слабка або недостатня реакція на священнослужителів, які вчинили зраду, і бездіяльність у відповідь на анексію

епархій (наприклад, Бердянської) тільки підсилюють негативне ставлення до Церкви.

Поруч із цим, варто зауважити, що незважаючи на схильність значної частини українців до «рішучих» заходів, вони також вимагають відповідності таких заходів законодавству. Отже, суспільні настрої, спрямовані на заборону або обмеження діяльності Церкви, потребують переконливої правової бази.

1 грудня 2022 року Президент України Володимир Зеленський запровадив у дію рішення Ради національної безпеки і оборони (РНБО) щодо заборони діяльності в Україні релігійних організацій, які мають зв'язки або афілійовані з центрами впливу в Російській Федерації. Відповідний законопроект був внесений Кабінетом Міністрів до Верховної Ради 19 січня 2023 року з планами на розгляд у травні. Проте, 23 вересня спікер Верховної Ради Руслан Стефанчук повідомив, що недостатньо голосів для прийняття закону про заборону діяльності Української Православної Церкви Московського Патріархату (УПЦ МП), оскільки "йде внутрішня дискусія" у парламенті [45].

19 жовтня Верховна Рада України проголосувала за законопроект №8371, який передбачає заборону діяльності релігійних організацій, пов'язаних з Російською Федерацією, у першому читанні. Це стосується і Української Православної Церкви Московського Патріархату (УПЦ МП). За цей законопроект проголосували 267 народних депутатів. На даний момент інформація про подальші кроки, такі як додавання правок до законопроекту і точна дата голосування у другому читанні, залишається невідомою [46].

Соціологічне опитування, проведене соціологічною службою Центру Разумкова з підтримки Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні, було здійснене методом face-to-face (особисте опитування) у багатьох областях України та в місті Києві. Опитування проводилося з 4 по 11 листопада 2022 року [47].

Воно базувалося на стратифікованій багатоступеневій вибірці, включаючи випадковий відбір на ранніх етапах формування вибірки та

квотний метод відбору респондентів на пізніших етапах за статево-віковими квотами. Це означає, що структура вибіркової сукупності відображає демографічну структуру дорослого населення на момент початку 2022 року за такими параметрами, як вік, стать, тип поселення території.

Було опитано 2018 респондентів віком від 18 років, і теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Однак, були вказані можливі систематичні відхилення вибірки через наслідки російської агресії, яка призвела до евакуації мільйонів громадян. Такі відхилення можуть вплинути на структуру опитування та представлені результати опитування.

Статистичні дані показують зміни у рівні релігійності в Україні в контексті повномасштабної російської агресії:

1. Зростання релігійності: за цими даними, з початком повномасштабної російської агресії відбулося збільшення частки громадян, які вважають себе віруючими. Це зростання спостерігалось з 68% наприкінці 2021 року до 74% у листопаді 2022 року. Особливо помітний позитивний рух був у Центральному регіоні, де частка віруючих зросла з 63,5% до 76%.

2. Вікові відмінності: рівень релігійності зазвичай вищий серед старших груп, порівняно з молодшими. Однак, цікавим є те, що серед молодших (18–24-річних) частка віруючих також зросла порівняно з 2021 роком — з 48% до 61%.

3. Зміни у віру: після початку повномасштабної війни з Росією 26% опитаних стали вважати себе більш релігійними і віруючими, 4% стали менш релігійними, а 65% стверджують, що їхнє ставлення до релігії і віри не змінилося.

4. Зростання релігійності з віком: зростання рівня віри спостерігається серед старших респондентів, з 18% у тих, кому менше 30 років, до 34% у тих, кому більше 60 років. Найвищий показник цієї категорії спостерігається у Західному регіоні (31%).

Ці дані свідчать про те, що релігійність в Україні відчутно реагує на геополітичні та соціальні зміни, зокрема на військові дії та загрозу з боку Росії.

Цікаві дані, які показують різницю між декларованою релігійністю та фактичним членством у релігійних громадах:

1. Рівень членства у релігійних громадах: лише 26,5% опитаних визнали себе членами релігійних громад. Проте, за останні роки спостерігається зростання цього показника: у 2021 році ця цифра складала 21%, а у 2020 році — лише 16%.

2. Регіональні відмінності: найбільша частка членів релігійних громад спостерігається на Заході країни (46%). Це значно вище, ніж у Центральному регіоні та на Сході (20%) та на Півдні (15%).

3. Зростання членства у релігійних громадах з віком: чим старша вікова категорія, тим більше людей вважають себе членами релігійних громад (від 18% у групі 18-24 роки до 33% серед тих, кому 60 і більше років).

4. Різниця між сільськими та міськими мешканцями: сільські жителі частіше є членами релігійних громад, ніж міські мешканці (відповідно 37% і 21%).

5. Гендерна різниця: жінки частіше вважають себе членами релігійних громад, ніж чоловіки (відповідно 31% і 21%).

Ці дані демонструють, що декларована релігійність і фактичне членство у релігійних громадах не завжди збігаються, і є різні соціальні та демографічні чинники, які впливають на ці показники.

Дані про зміну частоти відвідування церкви після початку війни свідчать про наступне:

- Частота відвідування церкви залишається стабільною у певної частини населення: приблизно половина респондентів (47%) стверджує, що вони продовжують відвідувати церкву з тією ж самою регулярністю, як і раніше. Це свідчить про сталість релігійної практики в цій групі.

- Зростання частоти відвідування церкви: 11% стали відвідувати церкву частіше після початку війни. Це може свідчити про зміну в релігійних переконаннях чи потребах в підтримці та спілкуванні у спільноті під час кризових ситуацій.

- Зменшення частоти відвідування церкви: 12,5% стали відвідувати церкву рідше. Це може бути пов'язане з різними причинами, такими як зміна переконань, зайнятість або інші обставини, які вплинули на їхню релігійну практику.

- Невідвідування церкви: 27% опитаних стверджують, що вони раніше не відвідували церкву і продовжують цього не робити. Це може свідчити про стабільний характер їхньої релігійної поведінки або відсутність зацікавленості в цій сфері.

Ці дані демонструють різноманітність реакцій на кризові ситуації, такі як війна, у сфері релігійної практики серед опитаних.

Якщо у 2020 році 40% опитаних вбачали позитивний внесок Церкви в українське суспільство, то у 2021 році ця частка зросла до 49,5%. У 2022 році, після розпочатої Росією повномасштабної агресії, спостерігається ще більше зростання — до 59%, що стало найвищим показником з 2000 року. У порівнянні з 2021 роком, частка людей, які відзначають позитивну роль Церкви, статистично значущо зросла у всіх регіонах, за винятком Східного (у Західному — на 7%, у Центральному — на 8%, у Південному — на 19%). У Східному регіоні вказують на позитивний внесок Церкви значно менша частка респондентів, ніж у інших регіонах (78% на Заході, 54% у Центрі, 60% на Півдні, 41% на Сході).

26% опитаних вважають, що Церква не має значної ролі (у 2021 році таких було більше — 33%). Найчастіше таку думку висловлюють мешканці Східного регіону (36,5%), а найменше — мешканці Західного регіону (12%). Про негативний вплив Церкви говорить лише 3% опитаних.

У відповідь на запитання про пріоритетні завдання релігійних об'єднань під час війни, опитані найчастіше вказують на надання психологічної підтримки (54%), допомогу Збройним силам України (45,5%), а також допомогу вирішенню соціальних і матеріальних проблем громадян (39,5%). Крім того, 28% зазначають важливість привернення міжнародної уваги та допомоги для України, 23% - надання допомоги внутрішньо переміщеним

особам, 18% - зміцнення інфраструктури та пом'якшення наслідків руйнування міст і сіл, а 4% - задоволення потреб українських біженців за кордоном.

48% опитаних зазначили, що їм відомі випадки, коли після початку широкомасштабної війни Росії проти України релігійні громади, незалежно від своєї релігійної приналежності, допомагали Збройним Силам України. У той же час, 43,5% вказали на випадки, коли ці громади надавали матеріальну допомогу біженцям, а 40% — надавали притулок біженцям. Також 33% зазначили, що релігійні громади залучали або розподіляли гуманітарну допомогу з-за кордону. Окремо вказали на те, що 27% облаштували бомбосховища у храмах, найчастіше це відбувалося в Східному регіоні (34%). Крім того, 24% надавали допомогу медичним та соціальним установам, 24% — жителям деокупованих і прифронтових територій, 21% — допомагали в евакуації людей із окупованих або обстрілюваних територій.

У той же час, лише 6% зазначили, що вони відомі про випадки, коли релігійні громади висловлювали підтримку діям Росії під час цієї війни. Інші 4% вказали на те, що ці громади надавали допомогу окупантам (особливо це було помітно серед жителів Сходу країни - 10%), а також 4,5% повідомили про випадки, коли релігійні громади зловживали гуманітарною допомогою або використовували її у власних корисливих цілях.

Відповідно до опитування, 18% респондентів вважають, що релігійні громади роблять все можливе для надання допомоги біженцям після початку війни Росії проти України, тоді як 33% вважають, що вони роблять велику кількість. У сфері допомоги Збройним Силам України 19% стверджують, що релігійні громади роблять все можливе, 30% вважають, що роблять багато, і 15% — мало. Щодо надання допомоги мешканцям деокупованих і прифронтових територій, 14,5% зазначають, що релігійні громади роблять все можливе, 21% — що роблять багато, і 15% — мало. Однак 3%, 3,5%, і 6% відповідно вважають, що релігійні громади не здійснюють жодної діяльності у вказаних сферах.

Щодо членів релігійних громад, 74% заявляють, що їх релігійна громада надавала матеріальну допомогу біженцям, 73.5% — надавала допомогу Збройним Силам України, а 59% надавали притулок біженцям. Також 41% залучали або розподіляли гуманітарну допомогу з-за кордону, 38% надавали допомогу медичним та соціальним установам, 35% допомагали жителям деокупованих і прифронтових територій, 28% облаштовували бомбосховища у храмах, а 27% допомагали евакуювати людей з окупованих або обстрілюваних територій.

Також зазначено, що 54% членів релігійних громад отримали моральну підтримку, 47% — психологічну підтримку, а 22% отримали матеріальну допомогу від своєї релігійної громади під час цього конфлікту [47].

Висновки до другого розділу

Отже, війна між Росією та Україною значно вплинула на конфесійний ландшафт в країні. Здійснені воєнні дії сприяють зростанню популярності Помісної Православної Церкви України (ПЦУ), тоді як Українська Православна Церква (УПЦ) втрачає свої позиції. Хоча міграція віруючих між цими Церквами мала місце до початку російської агресії, ці події прискорили цей процес. Війна, здається, підтвердила тенденцію переходу релігійних громад від УПЦ до ПЦУ, проте інші фактори також впливають на цей процес.

Навіть при підтримці РПЦ російської агресії, колективні переходи від УПЦ до ПЦУ не відбулися масово. Це свідчить про важливість різних чинників у виборі віруючих та священнослужителів стосовно переходу до іншої Церкви або збереження статус-кво.

Серед чинників, що впливають на цей вибір, можна виділити сумніви у правомірності ПЦУ, матеріальні інтереси священників, сумніви в перспективах нової Церкви та України загалом, інерцію мислення, низький рівень релігійності, міфи про єдність з росіянами, можливість шантажування та

складність процедури переходу до ПЦУ через можливі бар'єри з боку владних структур.

Очікувати однозначних змін в конфесійній сфері лише на основі одного чинника може бути занадто спрощеним підходом. Рішення віруючих та священників щодо переходу від однієї Церкви до іншої залежить від різноманітних факторів та умов, які враховують індивідуальні, соціокультурні та геополітичні особливості кожного випадку.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ РЕЛІГІЙНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

3.1. Програма та інструментарій дослідження

Програма соціологічного дослідження «Сучасні тенденції розвитку релігійних відносин в Україні»

Проблемна ситуація. За останні десятиліття в Україні спостерігається інтенсивна динаміка в релігійній сфері, обумовлена соціальними, політичними та культурними змінами в країні. Ця ситуація зумовлює появу нових релігійних та церковних тенденцій, що впливають на релігійні відносини та структуру суспільства. Україна є багатоконфесійною країною, де існує різноманітність релігійних течій, церков і спільнот. Сучасна релігійна ситуація характеризується активізацією релігійного життя, зростанням кількості релігійних організацій і віруючих, а також поєднанням традиційних і інноваційних елементів релігійної культури. Однак ці процеси супроводжуються також певними проблемами, такими як невідповідність понять релігійного і духовного відродження, нерівномірність розподілу релігійних організацій по регіонах, конкуренція і конфлікти між різними конфесіями, втрата релігійної ідентичності, залучення релігії до політичних і соціокультурних процесів.

Проблема дослідження. Актуальна потреба у з'ясуванні впливу соціальних, політичних, та культурних факторів на релігійні відносини в Україні, включаючи зміни в релігійних уподобаннях та практиках, динаміку розподілу віруючих за конфесіями, роль релігії у суспільстві, та взаємодію релігійних орієнтацій з іншими соціальними процесами.

Мета дослідження: оцінити та проаналізувати сучасні тенденції розвитку релігійних відносин в Україні з урахуванням соціокультурного,

політичного та історичного контексту для отримання глибшого розуміння динаміки цієї сфери.

Завдання дослідження:

1. Провести аналіз структури релігійних спільнот в Україні, включаючи розподіл віруючих за конфесіями, географічний розподіл та динаміку змін в релігійних уподобаннях.
2. Вивчити вплив релігійних та церковних факторів на суспільство, зокрема їхню роль у формуванні моральних цінностей, соціальної поведінки та ідентичності.
3. Проаналізувати взаємодію релігії та політики в Україні та їхній вплив на суспільні процеси.
4. Вивчити фактори, що впливають на рішення віруючих щодо зміни релігійної приналежності та їх мотивації при цьому.
5. Оцінити сприйняття релігійних громадянами та їхні ставлення до інших релігійних спільнот, включаючи рівень толерантності та взаєморозуміння.
6. З'ясувати перспективи розвитку релігійної сфери в Україні та її можливі трансформації в майбутньому в контексті соціокультурних змін.

Об'єкт дослідження: релігійні відносини в Україні.

Предмет дослідження: динаміка та особливості розвитку релігійних відносин в контексті сучасних соціокультурних, політичних і історичних реалій України.

Гіпотеза дослідження: інтенсивні події останніх років, зокрема воєнні конфлікти, сприяли змінам у релігійній сфері України, що проявляється у зростанні популярності та підтримки Помісної Православної Церкви України (ПЦУ), втраті позицій Української Православної Церкви (УПЦ) та масових переходах віруючих з однієї церковної громади до іншої. Гіпотеза передбачає, що на ці процеси впливають геополітичні фактори, суспільні умови, соціокультурні орієнтації та інші чинники, що формують релігійні переконання та уподобання населення.

Методика дослідження: комбінована, включає кількісні та якісні методи збору та аналізу даних.

- Кількісні методи: анкетування за репрезентативною вибіркою дорослого населення України (за винятком тимчасово окупованих територій) за допомогою структурованого опитувальника; аналіз статистичних даних про релігійні організації в Україні, що надаються Державним комітетом у справах релігій та національностей; аналіз документів, що регулюють державно-конфесійні відносини в Україні.

- Якісні методи: інтерв'ювання експертів (представників релігійних організацій, державних органів, наукових установ, громадських організацій тощо); фокус-групи з релігійними лідерами, віруючими, невіруючими; спостереження за релігійними заходами, обрядами, служіннями.

Очікувані результати дослідження: науковий звіт, що містить аналітичну характеристику сучасних тенденцій розвитку релігійних відносин в Україні, висновки та рекомендації щодо покращення державної політики у цій сфері; наукові публікації в фахових журналах та збірниках; прес-релізи та інформаційні матеріали для ЗМІ; презентації та дискусії на наукових та громадських заходах.

Теоретична інтерпретація понять.

Релігійні відносини - сукупність взаємовідносин, що виникають у процесі релігійної діяльності осіб, їх спілкування з Богом, світом, собою та іншими людьми на основі релігійних уявлень, цінностей, норм і правил. Ці відносини можна аналізувати з різних соціологічних, філософських, психологічних, культурологічних та інших підходів.

Динаміка релігійних відносин - процес змін у сприйнятті та практиці вірчих спільнот, їхній структурі, взаємодії з суспільством та впливі на культурні, економічні та політичні процеси. Включає в себе аналіз змін у чисельності прихильників різних релігій, руху прихильників з однієї конфесії до іншої, а також еволюцію церковних структур.

Перехід від однієї релігійної громади до іншої - процес зміни вірчої приналежності особи або групи з однієї релігійної спільноти до іншої. Цей перехід може відбуватися під впливом різних факторів, таких як політична ситуація, соціокультурні зміни, індивідуальні переконання тощо.

Сучасні тенденції розвитку релігійних відносин в Україні - це основні напрями і характеристики змін у релігійних відносинах, що відбуваються в Україні в умовах глобалізації, секуляризації, модернізації, демократизації, національної ідентичності, соціально-економічних і політичних процесів. Сучасні тенденції розвитку релігійних відносин в Україні характеризуються плюралізмом, динамізмом, діалогом і трансформацією релігійної свідомості, культури і практик, що мають як позитивні, так і негативні наслідки для релігійного життя в Україні.

Релігійний плюралізм - це стан суспільства, в якому існує різноманітність релігійних течій, церков, спільнот, які визнають одне одного і співіснують на основі взаємоповаги, толерантності і співпраці. Релігійний плюралізм передбачає відсутність панівної релігії, рівноправність релігійних груп, свободу релігійного вибору і вираження, захист релігійних меншин, діалог між релігіями, спільну участь у суспільних справах.

Інструментарій дослідження.

АНКЕТА СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

«Сучасні тенденції розвитку релігійних відносин в Україні»

1. Як ви визначаєте свою релігійну приналежність?
 - православний
 - греко-католик
 - римо-католик
 - протестант
 - мусульманин
 - єврей

- буддист
 - інша (яка саме?)
 - не належу до жодної релігії
 - важко відповісти
2. Як часто ви відвідуєте релігійні заходи (богослужіння, свята, обряди тощо)?
- кілька разів на тиждень
 - раз на тиждень
 - раз на місяць
 - раз на рік
 - рідше
 - ніколи
 - важко відповісти
3. Як ви ставитеся до інших релігійних груп, які присутні в Україні?
- дуже позитивно
 - позитивно
 - нейтрально
 - негативно
 - дуже негативно
 - важко відповісти
4. Чи вважаєте ви, що релігія має вплив на суспільне і політичне життя в Україні?
- так, дуже великий
 - так, помірний
 - так, незначний
 - ні, ніякого
 - важко відповісти
5. Чи задоволені ви діяльністю держави щодо забезпечення свободи совісті та віросповідання в Україні?
- так, повністю

- так, частково
- ні, не дуже
- ні, зовсім
- важко відповісти

6. Чи відчуваєте ви себе частиною релігійної громади, до якої належите?

- так, повністю
- так, частково
- ні, не дуже
- ні, зовсім
- важко відповісти

7. Чи займаєтеся ви релігійною освітою (читанням релігійних книг, відвідуванням недільних шкіл, семінарів, лекцій тощо)?

- так, регулярно
- так, іноді
- ні, рідко
- ні, ніколи
- важко відповісти

8. Чи берете ви участь у релігійній благодійності (допомозі потребуючим, спонсорстві релігійних проєктів, волонтерстві тощо)?

- так, регулярно
- так, іноді
- ні, рідко
- ні, ніколи
- важко відповісти

9. Чи вважаєте ви, що релігія має сприяти розвитку діалогу, миру і толерантності в суспільстві?

- так, повністю
- так, частково
- ні, не дуже

- ні, зовсім
- важко відповісти

10. Чи змінилася ваша релігійна самоідентифікація, практика або свідомість за останні роки?

- так, дуже
- так, помірно
- так, незначно
- ні, не змінилася
- важко відповісти

11. Чи підтримуєте Ви перехід усіх приходів УПЦ МП до ПЦУ?

• Так, підтримую, бо вважаю, що це сприятиме єдності та незалежності українського православ'я.

• Так, підтримую, бо це питання національної безпеки України.

• Ні, не підтримую, бо вважаю, що це розколює православну церкву та порушує канонічні правила.

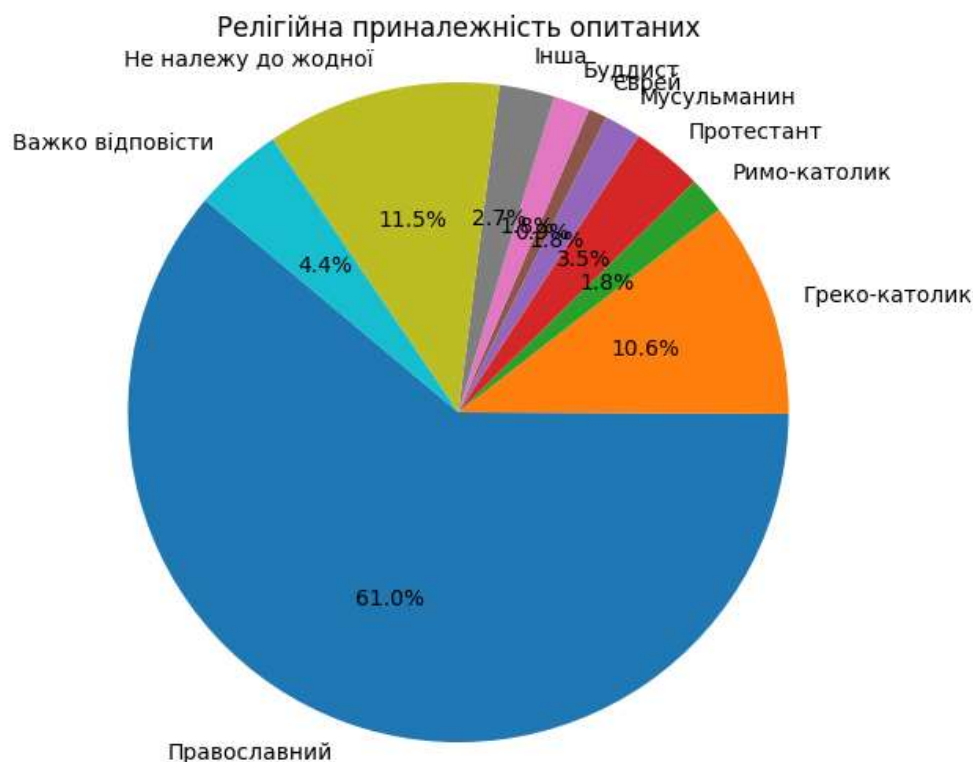
• Ні, не підтримую, бо вважаю, що це втручання держави в церковні справи.

• Мені байдуже, бо я не належу до жодної релігійної громади.

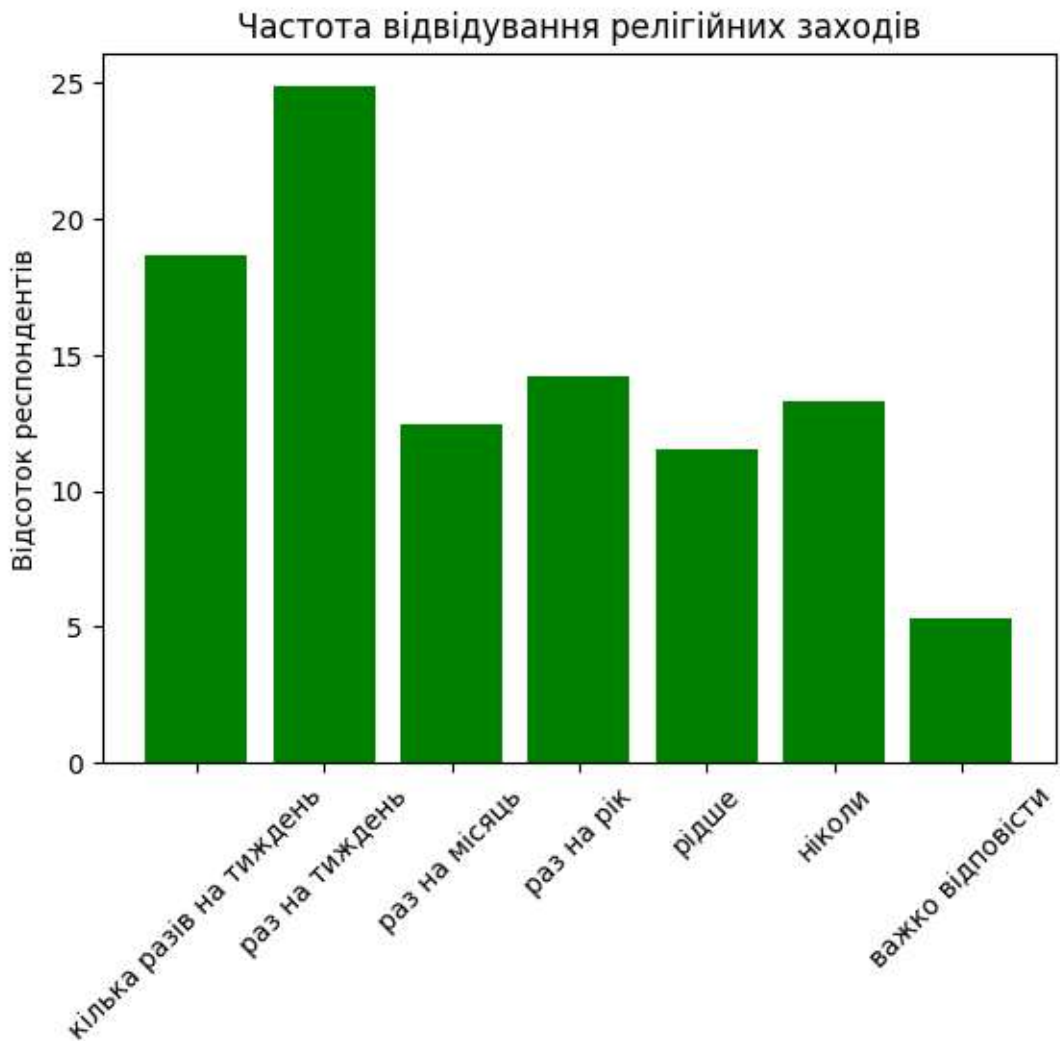
• Важко відповісти.

3.2. Рекомендації щодо покращення релігійних відносин в Україні

Організуючи пілотний етап соціологічного дослідження, я провела онлайн опитування за допомогою Google Forms. На питання анкети відповіли 113 респондентів. Опитування проводилося у період 13-18 листопада 2023 року. Нижче подається аналіз окремих результатів опитування.

Більшість опитаних (61,1%) визначили себе як православних. Це свідчить про значний вплив православної релігії на цю групу людей. Греко-католики, протестанти, мусульмани, буддисти та інші релігійні спільноти представлені на значно меншій мірі. Це свідчить про те, що ці релігії є менш представленими серед цієї групи опитаних. Значна кількість опитаних (11,5%) вказали, що не належать до жодної релігійної спільноти. Це може вказувати на зростаючий тренд у відсутності релігійної приналежності в сучасному суспільстві. Важко відповісти (4,4%) та відповіді "інша" (2,7%) свідчать про те, що деякі опитані можуть виявити складність у визначенні своєї релігійної ідентичності або можуть відноситися до менш представлених або нових релігійних груп.

Близько 43,4% респондентів відвідують релігійні заходи щотижня або частіше (18,6% - кілька разів на тиждень, 24,8% - раз на тиждень). Ще 12,4% відвідують їх раз на місяць. Однак 24,8% відповіли, що релігійні заходи для них рідше ніж раз на рік чи взагалі не є частиною їхнього життя (11,5% - рідше, 13,3% - ніколи). Крім того, 5,3% виявили важкість у відповіді на це питання. Таким чином, можна відзначити, що хоча значна частина опитаних регулярно відвідує релігійні заходи, існує також значна група, яка цього не робить або робить це рідше ніж раз на рік.

Значна частка респондентів (41,6%) ставиться до інших релігійних груп, присутніх в Україні, позитивно або дуже позитивно (8,0% - дуже позитивно, 33,6% - позитивно). Також більшість опитаних (40,7%) мають нейтральне ставлення. Згідно з результатами, лише невелика частка висловила негативне або дуже негативне ставлення до інших релігійних груп (10,6% - негативно, 3,5% - дуже негативно). Крім того, 3,5% зазначили, що відповісти на це питання для них важко.

Чи підтримуєте Ви перехід усіх приходів УПЦ МП до ПЦУ?	
Так, підтримую, бо вважаю, що це сприятиме єдності та незалежності українського православ'я.	38,3%
Так, підтримую, бо це питання національної безпеки України.	20,9%
Ні, не підтримую, бо вважаю, що це розколює православну церкву та порушує канонічні правила.	12,1%

Ні, не підтримую, бо вважаю, що це втручання держави в церковні справи.	7,4%
Мені байдуже, бо я не належу до жодної релігійної громади.	10,6%
Важко відповісти.	10,6%

Більшість респондентів (59,2%) підтримують перехід усіх приходів УПЦ МП до ПЦУ. Це стосується двох ключових причин: перше, через переконання у сприянні єдності та незалежності українського православ'я (38,3%), а друге, як важливий аспект національної безпеки України (20,9%). Тим не менше, меншість опитаних (19,5%) висловили протилежні погляди. Частина з них вважає, що цей перехід розколює православну церкву та порушує канонічні правила (12,1%), тоді як інша частина вважає це втручанням держави у церковні справи (7,4%). Також варто відзначити, що 10,6% опитаних відповіли, що це питання для них не має особливого значення через їхню відсутність у релігійних громадах, а також 10,6% визначили це питання як складне для відповіді.

На основі проведеного дослідження можна сформулювати рекомендації щодо покращення релігійних відносин в Україні:

- Забезпечити дотримання свободи совісті та свободи релігії для всіх громадян України, незалежно від їхньої релігійної приналежності, відповідно до Конституції України та міжнародних стандартів.
- Захищати права та інтереси релігійних громад, які постраждали від російської агресії, зокрема на тимчасово окупованих територіях Криму та Донбасу, та надавати їм гуманітарну, правову та фінансову допомогу.
- Запобігати та протидіяти будь-яким проявам релігійної нетерпимості, дискримінації, насильства та екстремізму, зокрема з боку УПЦ МП, яка є інструментом російської пропаганди та гібридної війни проти України, та вживати заходів щодо її де-легітимізації та де-канонізації.

Створювати умови для поваги та співжиття різних релігійних груп в Україні, запобігаючи будь-яким формам ненависті, утисків, насильства та радикалізму на релігійній основі. Зокрема, протистояти діяльності УПЦ МП, яка служить інтересам Росії та підриває суверенітет, територіальну цілісність та національну безпеку України. Вживати заходів для відокремлення УПЦ МП від Російської православної церкви та позбавлення її статусу канонічної церкви в Україні.

- Підтримувати розвиток та консолідацію Православної церкви України як автокефальної, національної та європейської церкви, яка відіграє важливу роль у духовному, культурному та патріотичному вихованні українського народу. Сприяти зміцненню та об'єднанню Православної церкви України як самостійної, визнаної та інтегрованої в світове православ'я церкви, яка відображає національну ідентичність, цінності та аспірації українського народу. Забезпечувати Православній церкві України можливості для розвитку її духовної, освітньої, соціальної та культурної місії в Україні та за її межами.

- Сприяти діалогу та співпраці між різними релігійними групами та конфесіями, зокрема через міжрелігійні об'єднання, екуменічні рухи, громадські ініціативи, освітні та культурні проекти, спрямовані на зміцнення миру, толерантності та взаєморозуміння.

- Розробити та реалізувати комплексну державну політику у сфері свободи совісті та свободи релігії, яка б враховувала сучасні виклики та потреби, залучаючи до цього процесу представників релігійних громад, науковців, експертів, громадських активістів та міжнародних партнерів.

- Створити ефективний механізм взаємодії між державними органами та релігійними громадами на різних рівнях, забезпечити їхню консультацію та участь у прийнятті рішень, що стосуються сфери свободи совісті та свободи релігії.

- Підвищити рівень правової освіти та правової свідомості громадян України щодо свободи совісті та свободи релігії, зокрема через залучення ЗМІ, НГО, освітніх закладів та релігійних громад.

- Забезпечити рівний доступ до релігійної освіти та культурної спадщини для всіх громадян України, незалежно від їхньої релігійної приналежності, та сприяти розвитку міжкультурного та міжрелігійного діалогу.
- Підтримувати та розвивати релігійну громадськість та громадянське суспільство як важливих партнерів держави у забезпеченні свободи совісті та свободи релігії, а також у вирішенні соціальних, гуманітарних та миротворчих завдань.
- Сприяти інтеграції внутрішньо переміщених осіб, які належать до різних релігійних груп, у місцеві громади, забезпечити їхні релігійні потреби та права, а також захистити їх від будь-якої дискримінації чи стигматизації.
- Зміцнити міжнародну співпрацю та обмін досвідом у сфері свободи совісті та свободи релігії, зокрема з країнами Європейського Союзу, Радою Європи, ОБСЄ, ООН та іншими міжнародними організаціями.
- Стимулювати наукові дослідження та експертні оцінки у сфері свободи совісті та свободи релігії, зокрема щодо сучасних викликів та проблем, а також використовувати їх результати для підготовки та реалізації державної політики.
- Забезпечити прозорість та відкритість державних органів, які займаються питаннями свободи совісті та свободи релігії, та забезпечити їхню відповідальність перед громадськістю та релігійними громадами.
- Підвищити професійний рівень та кваліфікацію державних службовців, які займаються питаннями свободи совісті та свободи релігії, та забезпечити їхню незалежність від будь-якого релігійного впливу або тиску.
- Створити сприятливі умови для функціонування та розвитку релігійних громад, які визнають та дотримуються Конституції України, законодавства України та міжнародних зобов'язань України у сфері свободи совісті та свободи релігії.

Висновки до третього розділу

Результати дослідження дають можливість сформулювати пропозиції щодо поліпшення взаємин між релігійними спільнотами в Україні:

- Забезпечити всім громадянам свободу віросповідання та дотримання їхніх релігійних переконань відповідно до законів України та міжнародних стандартів.
- Підтримка розвитку Православної церкви України як національної та європейської церкви, що відображає національну ідентичність українського народу.
- Захищати права релігійних спільнот, які постраждали від конфлікту на окупованих територіях, і надавати їм необхідну підтримку.
- Боротьба з будь-якими проявами релігійної нетерпимості та насильства, а також зміцнення співіснування різних релігійних груп в Україні.
- Сприяння діалогу та співпраці між різними релігійними спільнотами та конфесіями для підтримки миру та толерантності.

ВИСНОВКИ

1. Проаналізовано поняття та сутність релігійних відносин в контексті сучасного українського суспільства.

Релігійні відносини є одним з видів соціальних відносин, які виникають у процесі релігійної діяльності людей, їх спілкування з Богом, світами, собою та іншими людьми на основі релігійних уявлень, цінностей, норм і правил. Релігійні відносини мають свою сутність, яка полягає в тому, що вони відображають особливості релігійної свідомості, мотивації, поведінки, організації та комунікації людей, які визнають істинність релігійних догматів, вчень, обрядів тощо.

Релігійні відносини можуть бути розглянуті з різних підходів, таких як філософський, соціологічний, психологічний, правовий, культурологічний тощо, що дозволяє виявити їх багатогранність та складність. З філософського підходу, релігійні відносини можна розуміти як відносини між людиною та абсолютним, між тимчасовим та вічним, між обмеженим та безмежним, між земним та небесним. З соціологічного підходу, релігійні відносини можна розуміти як відносини між релігійними групами, організаціями, інститутами, які формують релігійну структуру суспільства, впливають на його соціальну диференціацію, інтеграцію, мобільність, конфліктність тощо. З психологічного підходу, релігійні відносини можна розуміти як відносини між релігійною особистістю та її внутрішнім світом, між релігійними емоціями, почуттями, переживаннями, між релігійними мотивами, цілями, цінностями, між релігійними ставленнями, установками, переконаннями тощо. З правового підходу, релігійні відносини можна розуміти як відносини між релігійними суб'єктами, які регулюються релігійними нормами, що мають свої джерела, форми, зміст, функції, санкції тощо. З культурологічного підходу, релігійні відносини можна розуміти як відносини між релігійними символами, знаками, текстами, образами, які виражають релігійний сенс, значення, ідею, які створюють релігійну картину світу, релігійний міф, релігійну традицію тощо.

Таким чином, релігійні відносини є складним і багатовимірним феноменом, який відбиває різні аспекти релігійної дійсності, релігійної свідомості та релігійної культури. Релігійні відносини впливають на формування світогляду, особистості, моралі, права, політики, економіки, освіти, науки, мистецтва, мас-медіа тощо. Релігійні відносини також залежать від соціально-історичних умов, в яких вони розвиваються, від ступеня релігійної свободи, релігійної толерантності, релігійної різноманітності, релігійної динаміки тощо. Релігійні відносини є предметом вивчення різних наук, зокрема соціології релігії, яка аналізує їх структуру, функції, процеси, проблеми, перспективи та роль у сучасному суспільстві.

2. Систематизовано соціологічні підходи до дослідження релігійних відносин.

Релігійні відносини є одним з видів соціальних відносин, які виникають у процесі релігійної діяльності людей, їх спілкування з Богом, світами, собою та іншими людьми на основі релігійних уявлень, цінностей, норм і правил. Релігійні відносини можуть бути розглянуті з різних підходів, таких як функціональний, конфліктний, інтеракціоністський, феноменологічний, раціонально-виборчий тощо, що дозволяє виявити їх багатогранність та складність.

Функціональний підхід розглядає релігійні відносини як відносини, що виконують певні функції для суспільства та індивідів, такі як інтеграція, соціалізація, легітимація, адаптація, регуляція, стабілізація тощо^[4][4]. Релігія тут розглядається як фактор соціальної згуртованості, ціннісної орієнтації, соціального контролю, психологічного комфорту, культурної ідентичності тощо. Представниками цього підходу є Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Р. Мертон, Б. Маліновський, Ю. Хабермас та інші.

Конфліктний підхід розглядає релігійні відносини як відносини, що відбивають суперечності та конфлікти між різними соціальними групами, класами, статусами, інтересами, ідеологіями тощо. Релігія тут розглядається

як фактор соціальної нерівності, домінування, експлуатації, маніпуляції, протесту, опору, зміни тощо. Представниками цього підходу є К. Маркс, М. Вебер, Р. Дарендорф, Л. Козер, Ж. Бодрійяр та інші.

Інтеракціоністський підхід розглядає релігійні відносини як відносини, що виникають у процесі соціальної взаємодії та комунікації між людьми, які надають релігійним явищам певне значення, сенс, інтерпретацію тощо. Релігія тут розглядається як фактор соціальної конструкції реальності, соціального впливу, соціального обміну, соціального навчання, соціальної ролі тощо. Представниками цього підходу є Дж. Мід, Ч. Кулі, Г. Блумер, Е. Гоффман, П. Бергер та інші.

Феноменологічний підхід розглядає релігійні відносини як відносини, що відбивають особистісний досвід та свідомість людей, їх сприйняття, уявлення, переживання, вірування, цінності тощо. Релігія тут розглядається як фактор особистісної трансформації, особистісної ідентифікації, особистісної експресії, особистісної рефлексії тощо. Представниками цього підходу є А. Шюц, Е. Хусерль, М. Хайдеггер, М. Еліаде, Р. Ото та інші.

Раціонально-виборчий підхід розглядає релігійні відносини як відносини, що відбивають раціональні вибори та стратегії людей, які максимізують свою користь, задоволення, вигоду тощо. Релігія тут розглядається як фактор соціальної конкуренції, соціальної мобільності, соціальної інновації, соціальної раціональності тощо. Представниками цього підходу є Г. Беккер, Дж. Коулмен, Р. Старк, Р. Фінке, Л. Янг та інші.

Таким чином, соціологічні підходи до аналізу релігійних відносин дозволяють виявити різні аспекти релігійної дійсності, релігійної свідомості та релігійної культури. Соціологічні підходи також допомагають зрозуміти різні функції, ролі, впливи, проблеми, перспективи релігії в сучасному суспільстві.

3. Проаналізовано трансформації релігійного простору в Україні та динаміку релігійної самоідентифікації населення України.

Отже, конфесійний простір перетворюється внаслідок воєнних подій Росії проти України. Здається, що Помісна Православна Церква України (ПЦУ) збільшує свою популярність, тоді як Українська Православна Церква (УПЦ) втрачає свої позиції. Міграція віруючих з однієї Церкви до іншої відбувалася і до початку російської агресії (до 2014 року), але ці події, очевидно, прискорили цей процес. Умови, коли основною відмінністю між цими Церквами є геополітичні та соціокультурні орієнтації, здаються єдиною причиною інтенсифікації переходів.

Російська агресія, схоже, підтвердила тенденцію колективних переходів релігійних громад з УПЦ до ПЦУ. Однак, навіть при сподіваннях та очікуваннях патріотичних громадян війна наразі не є головним чинником істотних змін. Навіть при тісному пов'язанні УПЦ з РПЦ (яка відкрито підтримала російську агресію 2022 року, назвавши її майже священною війною та благословляючи російських військових на убивство українців) значущі колективні переходи від УПЦ все ще не відбулися. Це свідчить про вплив різних чинників на рішення щодо переходу до іншої Церкви або збереження статус-кво, дії яких виявляються комбінованими та залежать від поточних обставин та умов.

Так, можна виділити кілька чинників, які, ймовірно, впливають на вибір вірян і священнослужителів у питанні переходу до іншої Церкви. Серед них:

- канонічність нової Церкви: сумніви у правомірності ПЦУ, оскільки визнання її було обмеженим і меншістю православних Церков.
- матеріальні інтереси: священники можуть опиратися переходу через побоювання втратити дохід або статус, чи через більш вигідні умови у старій Церкві.
- сумніви в перспективах: сумніви у майбутньому ПЦУ та України загалом, що можуть впливати на рішення про перехід.
- інерція мислення: небажання змінювати звичне й зручне, особливо коли воно вважається задовільним.

- низький рівень релігійності: брак цікавості до етичних аспектів, особливо вірянами з ритуально-магічною спрямованістю.
- міф про єдність з росіянами: збереження міфу про єдність з росіянами у певному сегменті суспільства.
- можливість шантажування: наявність можливості російських спецслужб шантажувати церковних ієрархів.
- складність процедури переходу: складність ініціювання переходу до ПЦУ через можливі бар'єри з боку владних структур.

Отже, очікувати однозначних змін в конфесійній сфері лише на основі одного головного чинника (наприклад, державної політики чи церковного визнання ПЦУ) може бути надто спрощеним уявленням.

4. Розроблено рекомендації щодо поліпшення релігійних відносин в Україні.

Релігійні відносини в Україні характеризуються плюралізмом, динамізмом та викликами. З одного боку, в Україні існує різноманітність релігійних груп, які вільно сповідують свою віру та виявляють свою діяльність у різних сферах суспільного життя. З іншого боку, в Україні спостерігаються прояви релігійної нетерпимості, дискримінації, насильства та екстремізму, зумовлені російською агресією, окупацією частини території України, діяльністю УПЦ МП та іншими факторами. Також в Україні відбуваються важливі зміни у релігійному ландшафті, пов'язані з отриманням автокефалії Православною церквою України та її подальшим розвитком та консолідацією.

На основі дослідження можна сформулювати рекомендації щодо покращення релігійних відносин в Україні, які спрямовані на забезпечення свободи совісті та свободи релігії для всіх громадян України, захист прав та інтересів релігійних громад, які постраждали від російської агресії, запобігання та протидії будь-яким проявам релігійної нетерпимості, дискримінації, насильства та екстремізму, підтримання розвитку та

консолідації Православної церкви України, сприяння діалогу та співпраці між різними релігійними групами та конфесіями, розроблення та реалізації комплексної державної політики у сфері свободи совісті та свободи релігії, створення ефективного механізму взаємодії між державними органами та релігійними громадами, підвищення рівня правової освіти та правової свідомості громадян України щодо свободи совісті та свободи релігії, забезпечення рівного доступу до релігійної освіти та культурної спадщини, підтримання та розвитку релігійної громадськості та громадянського суспільства, сприяння інтеграції внутрішньо переміщених осіб, які належать до різних релігійних груп, зміцнення міжнародної співпраці та обміну досвідом у сфері свободи совісті та свободи релігії, стимулювання наукових досліджень та експертних оцінок у сфері свободи совісті та свободи релігії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Яремчук С.С. Організаційні та інституційні трансформації конфесійних практик у сучасному українському соціумі. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології». Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2021.
2. Dobbelaere, K. 1981. Secularization: a Multi-dimensional Concept. *Current Sociology*. Vol. 29. P. 1-213.
3. Dobbelaere, K. 2002. *Secularization: an Analysis at Three Levels*. Frankfurt am Main: Peter Lang. 215 p.
4. Dobbelaere, K. 2007. Testing Secularization Theory in Comparative Perspective. *Nordic Journal Of Religion And Society*. № 20.
5. Casanova, J. 1994. *Public Religion in the Modern World*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
6. Davie, Grace. 2007a. *The Sociology of Religion*. SAGE Publications. 284 p.
7. Dobbelaere, Karel. 2009. The Meaning and Scope of Secularization. In: *The Oxford Handbook of the Sociology of Religion*, ed. Peter B. Clarke, 599–615. Oxford: Oxford University Press. [Google Scholar](#)
8. Asad, T. 2003. *Formations of the Secular: Christianity, Islam and Modernity*. Stanford, CA: Stanford University Press. 269 p.
9. Berger, P. 1999. The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics. In: P. Berger (ed.). *Grand Rapids. Mich.: Ethics and Policy Center and Wm. B. Eerdmans Publishing Co.* P. 1-18.
10. Паращевін М. Релігія в Україні: траєкторія інституційних змін [монографія]. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2017. 362 с.
11. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / пер. з нім. Олександр Погорілий. К.: Наш формат, 2018. 216 с.
12. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство / Пер. з нім. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. 62 с.

- 13.Казанова Х. Релігія в сучасному світі: плюралізм, секуляризація, глобалізація / переклад з англ. Романа Скакуна. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2019. 348 с.
- 14.Stark R., Bainbridge W.S. 1985. The Future of Religion: Secularization, Revival and Cult Formation. Berkeley: University of California Press. 571 p.
- 15.Finke, R. 1992. An Unsecular America. Religion and Modernization: Sociologist and Historians Debate the Secularization Thesis. Oxford: Clarendon Press.
- 16.Казанова Хосе. По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби. Пер. з англ. Олексія Панича. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. 264 с.
- 17.Яремчук С.С. Критичний аналіз базових положень теорії секуляризації представниками теорії релігійної економіки. Соціальні технології: Актуальні проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. Випуск 74. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2017. С. 27–39.
- 18.Туленков М.В., Яремчук С.С. Феномен секуляризації в сучасному соціологічному дискурсі. Соціальні технології: Актуальні проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. Випуск 73. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2017. С. 164–177.
- 19.Bruce, S. 1999. Choice and Religion: A Critique of Rational Choice Theory. Oxford: Oxford University Press.
- 20.Pollack, D. 2008. Religious Change in Europe: Theoretical Considerations and Empirical Findings. Religion and Democracy in Contemporary Europe. London: Alliance Publishing Trust.
- 21.Warner, S. 1993. Work in Progress Towards a New Paradigm for the Sociological Study of Religion in the United States. American Journal of Sociology. №98. P.1044-1093.
- 22.Шоріна Т.Г. Теорія раціонального вибору в сучасному релігієзнавстві: приклад позитивістського та міждисциплінарного підходів. Вісник

- Національного авіаційного університету. Серія: Філософія, Культурологія. 2013. № 2. С. 76–81.
23. Яремчук С.С. Інтелектуальні джерела теорії релігійної економіки. Нова парадигма: [журнал наукових праць] / голов. ред. В.П. Бех; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова; творче об'єднання «Нова парадигма». К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2017. Вип. 131. С. 167–178.
24. Шелухін В. Концепція норм Дж. С. Колмена: мікро-макро теоретичні рамки та їх критичне прочитання // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Соціологія. — 2016. — № 1(7). — С. 24-25.
25. McLennan, G. 2010. Spaces of Postsecularism. Exploring the Postsecular: The Religious, the Political and the Urban. Arie L. Molendijk, Justin Beaumont, Christoph Jedan (eds.). Leiden-Boston: Brill. P. 41-42.
26. Габермас Ю. До реконструкції історичного матеріалізму / Пер. з нім. В. Купліна. — К.: Дух і літера, 2011. — 320 с.
27. Gorski, Ph., Kim, D.K., Torpey, J., Van Antwerpen, J. 2012. The Post-Secular in Question. The Post-Secular in Question. Religion in Contemporary Society. New York: New York University Press. P. 1-23.
28. Martin, D. 1991. The Secularization Issue: Prospect and Retrospect. British Journal of Sociology. № 42.
29. Паращевін М. Теорія секуляризації в європейському дискурсі. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2006. № 2. С. 90-102.
30. Inglehart, Ronald F., and Christian Welzel. 2005. Modernization, cultural change, and democracy: the human development sequence. New York: Cambridge University Press.
31. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. (2021). Випуск 8 (22). Київ: Інститут соціології НАН України.
32. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2000–2021 рр. (інформаційні матеріали). (2021). Київ: Центр Разумкова.

33. Говорун К. Єдиний шлях для УПЦ МП – приєднатися до ПЦУ. Питання лише в тому, яким чином – “вроздріб” чи “гуртом”. (2022). : https://lb.ua/society/2022/03/30/511613_kirilo_govorun_iediniy_shlyah_upts.html
34. Чорноморець Ю. Об’єднання УПЦ МП та ПЦУ – лише питання часу: релігієзнавець. (2022). : <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=98839>
35. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010–2018 рр. (інформаційні матеріали). (2018). Київ: Центр Разумкова.
36. Динаміка релігійної самоідентифікації населення України: результати телефонного опитування, проведеного 6–20 липня 2022 р. (2022).: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1129&page=3>
37. Здіорук С., Саган, О. (2014). Українська Помісна православна Церква: проблеми і прогнози конституювання. Частина II. О: <https://www.religion.in.ua/main/analitica/26675-ukrayinska-pomisna-pravo-slavna-cerkva-problemi-i-prognozi-konstituyuvannya-chastina-ii.html>
38. Здіорук С. До української церкви приєднуються 100% вірян УПЦ МП за виключенням одіозних фігур. (2018). Отримано з: <https://prm.uado-ukrayinskoyi-tserkvi-priyednayutsya-100-viryany-upts-mp-zaviklyuchennyam-odioznych-figur-zdioruk/>
39. Епіфаній: брати з РПЦ будуть змушені визнати нашу автокефалію. (2019) : URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-50666028>
40. Перехід церковних громад до ПЦУ. (2022). Отримано з: https://uk.wikipedia.org/wiki/Перехід_церковних_громад_до_ПЦУ
41. Державна служба з етнополітики та свободи совісті. URL: <https://dessa.gov.ua/wp-content/uploads/2021/05/Form1-2021-public3.xls>
42. Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН

- України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с
43. Київський міжнародний інститут соціології. Динаміка релігійної самоідентифікації населення України: результати телефонного опитування, проведеного 6-20 липня 2022 року: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1129&page=1>
44. Київський міжнародний інститут соціології. Якою має бути політика влади щодо української православної церкви (московського патріархату): результати телефонного опитування, проведеного 26 травня - 5 червня 2023 року: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1247&page=1&t=9>
45. Указ Президента України №820/2022 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 1 грудня 2022 року "Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» <https://www.president.gov.ua/documents/8202022-45097>
46. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій № 8371 від 19.01.2023 <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41219>
47. Центр Разумкова. Війна і Церква. Церковно-релігійна ситуація в Україні 2022р. (листопад 2022р.) <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/viina-i-tserkva-tserkovnoreligiina-sytuatsiia-v-ukraini-2022r-lystopad-2022r>
48. Центр Разумкова. Соціологічне дослідження "Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000-2021pp." https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_Religiya.pdf
49. Войналович, В. (2022). Роль релігійного комплексу України у процесах соціальних змін: динаміка суспільних уявлень. Політичні дослідження / Political Studies, (2 (4).), 85–102.